BERDIAEV

UN NOU EV MEDIU

Editura OMNISCOP

Un Nou Ev Mediu *este cartea ce i-a adus lui Berdiaev consacrarea deplină. Succesul deosebit de care s-a bucurat [illegible] poate fi remarcat şi în faptul [illegible] [illegible] **Noului Ev Mediu** [illegible] a [illegible] [illegible] [illegible]*

S.F.

Nicolae BERDIAEV

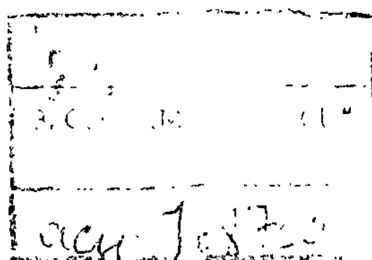
UN NOU EV MEDIU

cu un studiu introductiv de Sandu FRUNZĂ

Editura OMNISCOP
Craiova, 1995

Tehnoredactare: OMNISCOP S.R.L.
Tehnoredactor: Cornel TOANĂ
Consilier editorial: lect. univ. Nicolae PANEA
Imprimare: Tipografia POLICROM Craiova

Prezenta lucrare reproduce ediţia apărută în 1936 în traducerea prof. Maria VARTIC, sub auspiciile Arhidiocezei Sibiu, cu actualizarea ortografiei şi cu o nouă îngrijire a ediţiei.

I.S.B.N. 973 - 96109 - 5 - 1

DIALECTICA SACRULUI CA TEOLOGIE A ISTORIEI

Berdiaev face din filosofia sa un act existențial. Asumându-și propriile mărturii asupra destinului creator, el încearcă să desfacă pojghița de lut de pe fața omului și să-i redea chipul nupțial și luminofor. Nu este vorba aici de o cosmetizare a omului, ci de o interiorizare a tainei transcendente ce trebuie să înflorească pe chipul omului ca ființă teandrică.

Recuperarea omului căzut pradă obiectivării și istoricizării pare să fie sensul prim al demersului berdiaevian care se constituie într-o insolită teologie a istoriei. Atât lucrarea de față cât și întreaga operă a lui Berdiaev ni se înfățișează, la o privire de ansamblu, ca o convingătoare teologhisire asupra istoriei. Evident, avem de-a face cu o analiză ce iese din cadrele tradiționale ale interpretării istoriei de către teologia tradițională și se apropie, mai degrabă, de ceea ce îndeobște este cunoscut drept teoria dialecticii sacrului și profanului.

Deși autorul nu folosește termenii „sacru" și „profan" el operează în chip teologic cu aceste conținuturi, fapt ce ne permite să vorbim cu ușurință de dialectica sacrului ca teologie a istoriei. Sugestia ne-a fost dată de filonul masiv pe care îl ocupă problema desacralizării și resacralizării în creația lui Berdiaev.

Nu folosim termenul de secularizare pentru că, deși poate fi invocat în maniera tradițională de interpretare a relației Divinului cu istoria, el devine inoperant într-o critică a revelației făcută de pe pozițiile unei filosofii a spiritului care deschide posibilitatea interpretării ei și ca o teologie a istoriei. Secularizarea poate fi acceptată cel mult ca un moment istoric de ocultare a sacrului care însă nu poate fi desprins din foarte complexul joc de puzzle ce îl presupune relația divinului cu istoria. În cele câteva decupaje pe care le-am realizat în vasta operă a lui Berdiaev vom vedea că e în spiritul gândirii sale modul de înțelegere a istoriei ca devenire a modalităților sacrului.

1. Revelaţie şi obiectivare

Un prim fenomen ce se înscrie în ceea ce am convenit să numim dialectica sacrului şi profanului este obiectivarea ce face ca Revelaţia să părăsească starea sa originară de relaţie spirituală şi să se disperseze în planul secund al receptării sale în istorie.

Revelaţia este concepută de Berdiaev ca o ţâşnire a spiritului în istoria concretă, în viaţa omului unei anumite epoci, unui anumit loc geografic, cu o anumită încărcătură a conştiinţei. Revelaţia trebuie înţeleasă ca o dezvăluire a lui Dumnezeu înspre om. De aceea adevărul etern al revelaţiei se istoricizează, se limitează, se transpune în categoriile universului mărginit al omului, se exprimă în limbajul acestuia spre a i se face accesibil. Avem aici fenomenul ce poate fi observat în toată istoria religiilor: sacrul se limitează într-o piatră, un copac sau într-un om, se integrează formulei de cultură şi civilizaţie a grupului social respectiv spre a se face accesibil omului.

Aşa cum foarte bine observa Berdiaev, Revelaţia se desfăşoară în mediul uman, prin om, şi capătă amprenta umanităţii. Împinsă la extrem, această obiectivare a Revelaţiei cade însă în sociomorfism, astfel încât, din fenomen spiritual, Revelaţia devine o simplă reflectare denaturată a ideii de Dumnezeu, care este îmbibată de starea omului în istorie până la confundarea cu aceasta.

Degradarea receptării Revelaţiei are la Berdiaev două cauze principale.

a) Una ţine de caracterul teandric al revelaţiei creştine exprimat în faptul că, pe de o parte, Revelaţia este iradiere dintr-un centru în jurul căruia se organizează întreaga religie, iar pe de altă parte, ea este concomitent şi un eveniment interior care angajează subiectivitatea omului. Dimensiunea teandrică se dezvăluie şi în îndemnul lui Berdiaev de a concepe Revelaţia istoricizată ca pe o simbolică a vieţii spirituale. Trebuie sesizat planul metaistoric din spatele ecranării istorice. Prin Revelaţie, Dumnezeu se dezvăluie dar, în acelaşi timp, se reînvăluie în taină. Prin urmare, Revelaţia trebuie trecută prin filtrul unei conştiinţe simbolice care să nu se oprească la ceea ce spune literal textul, să nu privească lumea în obiectivarea sa opacă, ci să-şi permită un travaliu al semnificării care s-o împingă dincolo de esenţa lucrurilor, acolo unde spiritul poate fi întrevăzut ca lumină ce se întredeschide.

Este îndemnul pe care nu doar autorul cărții Adevăr și revelație ni-l adresează, ci, în același spirit, ne vorbește întreaga fenomenologie a religiilor care accentuează mereu că importantă nu e formula idolatrică prin care se lasă sesizat sacrul, ci realitatea transobiectivă la care ne conduce înțelegerea în maniera unei „suprafețe semnificante" a formulelor mitologice de exprimare. Apare însă aici o diferență semnificativă. Dacă pentru istoricul religiilor Divinitatea se manifestă total și dintr-o dată în fiecare modalitate de revelare a sacrului, în filosofia spiritului pe care Berdiaev o propune are loc o degradare (în sensul de ascundere, uitare) a înțelegerii spiritului odată cu trecerea de la înțelegerea elevată a Revelației înspre o înțelegere grosolană, antropomorfizată a acesteia.

Dacă pentru Eliade tot ceea ce omul a iubit vreodată e susceptibil ca într-un anumit moment al desfășurării Revelației să fie încărcat de sacralitate, la Berdiaev fenomenul obiectivării Revelației capătă caracteristicile unei înstrăinări de sine a Revelației ca manifestare teandrică. Nu e vorba de secularizare aici deoarece nu sacrul, ci înțelegerea Revelației ca Revelație se degradează. Mai bine spus imaginea Revelației, ideea pe care ne-o facem despre Dumnezeu. Ceea ce ne îndreptățește să vorbim la Berdiaev de dialectica sacrului, deoarece, în cele din urmă, divinitatea sociomorfizată este ruptă de caracterul său transcendent și funcțiile sale sunt preluate de forme idolatre din planul orizontal al ființării umane.

Fenomenul are pentru Berdiaev consecințe nefaste în planul umanului, care este condamnat, în cele din urmă, la pierderea Transcendenței. Filosoful nostru consideră sugestivă, pentru a ilustra această stare, imaginea pe care o oferă filosofia lui Heidegger. Principalul reproș ce i se aduce acestei filosofii este limitarea nevoii umane de transcendență la autotranscenderea fără Transcendență. Amintim în treacăt că este și întâmpinarea pe care Părintele Stăniloae o aduce gândirii heideggeriene argumentând că aceasta pierde dimensiunea verticală a transcenderii odată cu reducerea vieții umane la planul unei singure lumi în care nu-și mai are locul cuvenit modelul hristic al teandricității și transcenderii.

Divinitatea este împinsă treptat în sfera incognoscibilului astfel încât omul, ca „ființă plată", ajunge chiar la negarea Transcendentului ale cărui virtuți le transferă în lumina cotidiană a propriei istorii (vezi Filosofia lui Dostoievski).

b) O altă cauză ce determină degradarea Revelației este raționalizarea impusă de exegeza teologică. Critica Revelației pe care Berdiaev o propune este, mai degrabă, critica raționalizării teologice a revelației și a ceea ce e prea omenesc, de calitate inferioară în diversele interpretări ce i se dau. Filosoful nu neagă necesitatea teologiei. Dimpotrivă, el subliniază caracterul pozitiv al manifestării umanizate a lui Dumnezeu în istorie. Pentru a se comunica, Dumnezeu trebuie să se umanizeze. Ceea ce stârnește însă revoltă este raționalizarea și moralizarea lui Dumnezeu în „concepte necrozate ce șochează rațiunea și conștiința umană".

Deși adept al apofatismului, Berdiaev atrage atenția că absolutizarea unei concepții pur apofatice despre Dumnezeu duce la negarea unui raport viu cu Dumnezeu. Există, deci, riscul de a substitui pe Dumnezeu cu Absolutul, un concept logic ce face obiectul abstractizărilor și speculațiilor filosofice. Chiar dacă, pe urmele lui Eckhart și Böhme, consideră că Divinitatea e mai profundă decât Dumnezeul Trinitar, el subliniază că e absolut necesar ca Divinitatea să fie „răsturnată trinitar-tri-ipostatic" în lume. Mai mult decât atât, în alte locuri, filosoful dă un impuls gândirii teologice reclamând, în numele nevoii de comunicare divino-umană, necesitatea dogmei și a dogmatizării. Dar se străduiește, în același timp, să releve că acest plan al teologicului nu este cel al Spiritului, că teologia exprimă un plan „secund" care, pentru a fi înțeles, trebuie privit în oglinda a ceea ce este „originar".

Prin urmare, o exegeză nedeformată a revelației presupune credința ce angajează subiectul uman. Acest subiect pentru care evenimentele Revelației trebuie să devină elemente ale experienței sale spirituale. Și, mai mult, să determine o înaintare a acestuia pe calea Spiritului. Doar așa se dezvăluie semnificația mistică a dogmei și dogmatizării.

Alături de alte paradoxuri, Berdiaev introduce și paradoxul înțelegerii lui Dumnezeu. El presupune un dublu proces: o epurare a antropomorfismului în conceperea divinității, pe de o parte, și un proces de umanizare, dar o umanizare sacrificială, de esență divină, pe de alta.

Așadar, Berdiaev nu este antiraționalist, dar prin critica Revelației el postulează necesitatea unei rațiuni luminată interior de Revelație. Raționalizarea teologică este transfigurată prin credință, deoarece „credința presupune o cunoaștere dobândită integral în spirit".

Odată cu experienţa modernităţii o asemenea cunoaştere mai poate fi dobândită doar printr-o nouă experienţă dată de ceea ce Berdiaev numeşte Un Nou Ev Mediu – o epocă pe care „ritmul istoric o substituie celei de ieri şi e trecerea raţionalismului timpurilor moderne la un iraţionalism sau, mai degrabă, la un supraraţionalism al timpurilor medievale“.

2. Omul şi istoria: misterul teandricităţii

Primul semn al situării lui Berdiaev pe terenul unei gândiri religioase libere este modul de aşezare a omului în istorie. Destinul omului este destinul tragic al unui Dumnezeu condiţionat de plasarea sa în istorie. Cochetând cu panteismul autorul nostru consideră omul ca fiind divin prin „natura“ sa deoarece în el se manifestă acea Libertate necreată, înţeleasă ca un apriori existenţial, care, deopotrivă cu Dumnezeu, izvorăşte din neantul originar. În Spirit şi libertate putem vedea că, în virtutea acestei libertăţi, omul şi Dumnezeu se ivesc deopotrivă din neantul originar, astfel încât există în om o identitate de „natură“ atât cu neantul originar cât şi cu Dumnezeu.

În ceea ce priveşte Libertatea necreată, cel mai adesea, ea ne apare ca un sinonim al Spiritului şi este identificată cu ceea ce este divin în om. Astfel, divinul în om nu ţine de efectul unui har acordat de Dumnezeu, nu ţine de natura omului, ci reprezintă elementul spiritual, înnăscut, o realitate de esenţă deosebită ce îşi are rădăcinile într-o forţă ce se ascunde dincolo de ecranul istoriei, este „metafizică şi metaistorică“. Într-o asemenea viziune, care postolează două tipuri de experienţe: cea a valorii supreme a omului şi cea umană a sensului istoriei, conflictul tragic al omului cu istoria este de nedepăşit.

Tragismul existenţei umane rezidă în teandricitatea sa. Omul aparţine istoriei cu toată fiinţa sa, dar, în acelaşi timp, este subiect metaistoric. Există mereu în om un substrat abisal care poate fi „întunecat“, „mascat“, „atenuat“, dar care nu dispare din om fiindcă acest abis este abisul libertăţii creatoare. Situaţia tragică a dedublării umane în fiinţă istorică şi realitate metaistorică stă sub semnul unei

dedublări originare ce se instituie ca urmare a conflictului dintre libertate și ființă. Berdiaev postulează o libertate anterioară ființei. Relația libertății cu ființa este relația originarului cu secundul. Ființa ține aici locul unui prim joc al diferențierii și obiectivării, pe când libertatea este legată de ceea ce este originar, fundamental și își dezvăluie taina în actul creator.

Ființa e considerată ca aparținând ontologiei ce operează cu conceptele gândirii obeictivante. De aceea, în Despre sclavia și libertatea omului, ca și în alte lucrări, autorul militează pentru deontologizarea persoanei și situarea ei în planul existențialului scos de sub povara obiectivării și necesității. Eliberarea din sclavia ființei este posibilă aici doar prin recunoașterea faptului că omul posedă o libertate necreată. Este vorba aici despre libertatea Spiritului, în sensul existențial, și nu de libertatea sub aspect moral care, se poate vedea că în Filosofia lui Dostoievski, presupune afirmarea dualității libertății: libertatea alegerii între bine și rău și libertatea alegerii în interiorul binelui.

E cunoscută critica pe care Berdiaev o face diferitelor forme ale existențialismului precum și distincția între omul transcendental și omul empiric pe care o introduce spre a desemna cele două planuri pe care omul trăiește în istorie: cel al religiei interiorității și cel al religiei obiectivării socializate. Omul transcendental este omul umanizat, omul interior, este „omul în sine", căruia categoria divinului îi este apriorică. Omul empiric este omul natural, ființa determinată ca o parcelă infimă din imensul Univers obiectiv. Prin această tipologie, însă, Berdiaev nu cade în dualism, ci afirmă ambivalența situsului tragic al omului în istoria înțeleasă ca permanentă luptă a libertății și necesității. Omul acționează în istorie deopotrivă ca spirit liber și creatură istorică. Acest mic Dumnezeu care este omul nu poate să depășească situația sa de dumnezeu căzut în finitudine decât afirmând, în permanență, libertatea ca act creator. Acest act creator trebuie înțeles ca un răspuns dat de către om divinității prin continuarea creației acestuia în sensul unei transfigurări menită să-l scoată pe om și întreaga sa creație de sub chemarea necesității naturale.

Berdiaev nu acceptă ideea de istorie sfântă, chiar dacă istoria nu e un fenomen natural, ci o continuă creație a omului care acceptă obiectivarea spiritului în istorie, deși știe că aceasta se va întoarce împotriva lui. Semnificația istoriei nu trebuie căutată în ea însăși fiindcă atunci temporalul ar eclipsa în totalitate eternul. Semnificația istoriei este trancendentă. Ea nu trebuie sacralizată nici prin ea însăși și nici prin

componentele sale. Istoria reală este terenul unei lupte continue între istoric și metaistoric. De aceea, situația tragică a omului în istorie poate fi depășită doar prin interiorizarea istoriei, trăind-o până la capăt și dându-i „un sens și o lumină transcendentă".

Aici se dezvăluie misterul teandricității; omul trebuie să acționeze în istorie simultan „ca spirit liber și cretură istorică", umplându-și întunericul interior cu soarele libertății exteriorizate în actul căderii sale. Omul trebuie să sufere și chiar să se sacrifice în numele libertății recuperându-și astfel divino-umanitatea. De aici începe dezvăluirea „hristologiei omului". Ea presupune o reconstrucție teologică a lumii care să redea mecanismului dialecticii sacrului și profanului o funcționalitate metaistorică.

3. Din istoria deconstrucției umanului

Cea mai bună introducere în analizele de teologie a istoriei ale lui Berdiaev o poate oferi tocmai cartea pe care astăzi v-o recomandăm. Un Nou Ev Mediu este cartea ce i-a adus lui Berdiaev consacrarea deplină. Succesul deosebit de care s-a bucurat această carte poate fi remarcat și în faptul că memoria culturală europeană îl va consemna pe filosoful rus, în primul rând, ca pe autorul Noului Ev Mediu, ca promotor al unei teologii a istoriei ce se constituie într-o veritabilă critică a modernității și într-o fulminantă pledoarie pentru reconstrucția spirituală a lumii.

Sfidând istoria culturii și bunul simț european, cartea lui Berdiaev șochează prin critica neiertătoare pe care o aduce modernității – fiică bună a Renașterii, a Reformei și Umanismului.

La baza declinului lumii moderne gânditorul rus așează antinomia între realitatea spirituală și realitatea istorică, antinomia ce degenerează într-o stare conflictuală datorită pierderii sensului profund al ființării umane prin obiectivarea și deconstrucția temeiurilor spirituale.

Deconstrucția temeiului duce la o reducție monolatrică a dualității lumii. Reducție prin care omul restrânge acțiunea sacrului doar la nivelul cotidianității sale refuzând orice plan transmundan care ar

*putea să se oglindească în propria-i lume. **Împărăția Spiritului** și Împărăția Cezarului reduse doar la aceea a Cezarului elimină soluția mistică pe care Berdiaev o înțelege ca **depășire** a obiectivității, ca dispariție a distincției obiect-subiect, ca loc de întâlnire a omului ca subiect promotor al Spiritului. Prin reducția monolatrică omul își pierde rădăcinile bine fixate în tărâmul rațiunilor divine teoretizate până la exaltare de lumea medievală.*

Atitudinea monolatrică a omului modern este rezultatul unui proces îndelungat al cărui început trebuie fixat încă în perioada Renașterii. Dacă prima perioadă a Renașterii e văzută ca o perioadă de elan creator ce se naște pe un teren spiritual în care elementul păgân e transfigurat prin plasarea într-un univers de semnificații creștine, păstrând o legătură autentică cu tot ceea ce a fost grandios în Evul mediu creștin, cea de-a doua perioadă a Renașterii dă la iveală germenii decadenței umanității care pierde dialogul față către față cu Dumnezeu, pierzând astfel nu numai temeiul dialogic al Spiritualității, ci și unitatea persoanei. „Sfâșierea interioară" a omului va fi o dominantă a vieții omului natural care începe să nu se mai regăsească pe sine ca ființă supraistorică din moment ce spiritul său negator acționează până la distrugere asupra „izvorului vieții".

Dar cea mai aspră critică o aduce Berdiaev Umanismului, pentru că el „a însemnat o trădare a realității sfinte și omul plătește aceasta cu prețul istoriei sale". Chiar dacă i se recunoaște acestei epoci marele merit de a pune în discuție problema omului ca forță creatoare în univers, un prea îndrăzneț refuz al dualității imanent-transcendent face ca întregul proces creator al omului să se imanentizeze.

Această imanentizare monolatrică duce la negarea situsului uman care nu poate să-și capete consistența decât la incidența spiritualului cu materialul. Refuzând existența unei realități spirituale apriori, care să condiționeze realizarea efectivă a Istoriei, Umanismul ajunge în cele din urmă la o „dezaxare a esenței omenești" prin ruptura ce intervine între om și centrul spiritual al vieții sale.

Observând atent analizele pe care Berdiaev le face ne apare, cu suficientă evidență, ideea că în această istorie a deconstrucției umanului, pe care umanismul o aduce la culme, intervine o realizare totală a orgoliului originar de anulare a diferenței dintre om și Dumnezeu, orgoliu manifestat în actul căderii în păcat din viziunea creștină și împins la extrem de omul umanismului care se substituie în totalitate

Transcendentului plasând toate posibilitățile transcenderii doar pe axa orizontală a istoricității.

În acest fel, centrul unic al regenerării umane e înlocuit cu pluralitatea centrelor pe care modernitatea le va multiplica la nesfârșit. Această nesfârșită fragmentare transformă cosmosul uman într-o existență naturală saturată de profaneitate.

Negarea omului spiritual și afirmarea omului natural, reducerea spiritualității de la starea de Revelație a Spiritului la cea de concept cultural laicizat, determină o fisiune a umanismului ce se soldează cu apariția modernității – epocă a „spiritului negator" - care duce la distrugerea principiului fundamental ce altădată stătea la baza înfloririi ei.

Intră în logica lumii ce refuză sacralitatea acest principiu al reîntoarcerii distructive asupra sa însăși a creației umane, nepusă în mișcare de o energie transcendentă. Acesta este mecanismul subtil pe care îl dezvăluie critica teologică a istoriei pe care o face Berdiaev.

Dacă eram obișnuiți să vedem în epoca luminilor o iluminare a existenței creatoare a omului, Berdiaev vine să sfideze acest loc comun, dovedind că avem de-a face cu o epocă autodistructivă care îl plasează pe om în însingurarea solitudinii sale. Avem de-a face cu o epocă a dezumanizării omului. Filosoful afirmă explicit: „omul fără Dumnezeu încetează de a fi om; acesta este sensul religios al dialecticii interne a istoriei moderne, istoria măririi și decadenței iluziilor umaniste".

4. Camuflarea sacrului în profan

În perspectiva dialecticii sacrului și profanului ca teologie a istoriei, putem recupera pozitiv Umanismul ca pe o epocă tranzitorie menită să declanșeze mecanismul libertății umane. Întreaga tradiție creștină trebuia deconstruită și deconspirată în obiectivările și sociomorfismele sale pentru a se redeschide calea unei reconstrucții spirituale a lumii.

În acest sens, învingerea omului transcedental de către omul empiric trebuie înțeleasă ca o afirmare extremă a libertății umane. Ajuns la consecințele ultime ale libertății sale, omul resimte, însă, că libertatea

sa este carențială, este reaua libertate, iar infinitul pe care îl reclamă este răul infinit.

Privit retrospectiv, tot intervalul istoric ce leagă Evul mediu de sfârșitul modernității și de Noul Ev Mediu ne oferă imaginea unei mișcări descendente dinspre o experiență autentică a sacrului spre o dispersare și camuflare a sacrului în profan. Ne oferă imaginea ocultării omului transcendental, chemat să afirme în lume libertatea necreată, de către omul empiric promotor al libertății obiectivante.

Acțiunea obiectivantă a omului empiric nu duce însă la secularizare. Secularizarea este un concept neoperațional într-o explicație teologică a istoriei. De aceea, pentru Berdiaev, omul trebuie să treacă prin această experiență a libertății și în libertate să-l aleagă pe Dumnezeu. Ca urmare, aparenta secularizare nu este decât un moment al dialecticii sacrului ce se camuflează în profan (de fapt, se camuflează în formule idolatrice) pentru a da prilejul unei noi alegeri care să stea la baza unui nou proces de afirmare a sacrului în istorie.

Faptul că ceea ce este dumnezeiesc în om nu dispare nici în cele mai grosiere formule de afirmare a umanului în istorie face ca fenomenul secularizării să fie o iluzie mereu afirmată și mereu amânată. Există în om o forță metaistorică ce-l face să fie subiectul afirmării sacrului, chiar dacă adesea această afirmare capătă forme aberante. Atât cât omul este mânat (adesea inconștient) de o nostalgie a ceea ce este originar în ființa lui, degradarea sacrului ține doar de structurile simbolizării. Iar în acest caz trebuie să afirmăm, alături de Eliade, că avem de-a face, mai degrabă, cu un fenomen al camuflării sacrului decât cu unul al degradării sau secularizării.

Ne apare, astfel, ca deosebit de pertinentă concluzia lui Berdiaev că omul este mai degrabă idolatru decât ateu. Pe afirmații de acest gen se construiește și valorificarea pozitivă a ateismului care, în mod surprinzător pentru unii, apare în filosofia religioasă pe care v-o supunem atenției.

Berdiaev ne convinge că, de obicei, ateismul nu se manifestă ca un antiteism, ci fie ca o reacție împotriva unor înțelegeri prea grosiere ale divinității, fie ca un ateism existențial ce se pronunță împotriva indiferenței și necrozării interioare la care adepții unei religii pot să ajungă.

Sunt cunoscute cele două principale formule ale ateismului pe care el le teoretizează. Avem, pe de o parte, ateismul dium care este

ateismul epocii luminilor, bazat pe credința absolută în supremația rațiunii și, prin urmare, refuză existența lui Dumnezeu plecând de la raționalitatea universului, de la infinit și progresul istoric, iar, pe de altă parte, avem ateismul nocturn care este specific lumii moderne și se bazează pe refuzul existenței lui Dumnezeu, plecând de la iraționalitatea și absurdul existenței umane, de la starea de părăsire a lumii de către Dumnezeu.

Din studiul acestor forme, Berdiaev deduce o dialectică internă specifică ateismului: Dumnezeu e negat în numele acțiunii creatoare a omului, după care are loc negarea omului în numele a ceva inuman ce se substituie divinului. Astfel, dialectica sacrului pune în evidență trecerea de la autoafirmarea omului la negarea sa, de la negarea lui Dumnezeu la afirmarea unor falși idoli. Dacă ar fi să dăm un sens dinamicii istorice mai sus invocate, atunci sensul teologic al acesteia este cel al cunoscutei dialectici a sacrului.

Dintre formulele considerate de Berdiaev paradigmatice pentru mentalitatea idolatrică a modernității amintim: nietzscheanismul, marxismul (Marxismul și religia), naționalismul (Destinul omului în lumea actuală), tehnicismul (Omul și mașina) ș.a. Ne oprim asupra nietzscheanismului datorită exemplarității sale pentru o mentalitate idolatrică asupra istoriei. Ateismul lui Nietzsche e numit numit de Berdiaev „ateism tragic". Aceasta pentru că, repetând disperat sentința morții lui Dumnezeu, Nietzsche se simte incapabil să trăiască în absența sacrului.

Într-adevăr, dacă luăm pe cont propriu analiza ateismului nietzschean putem observa că el este un ateism doar în raport cu Creștinismul. În afara confruntării cu Creștinismul, în varianta paulinică, ce a fost mai târziu dezvoltată de Biserică, Nietzsche se reclamă un gânditor cu o profundă sensibilitate religioasă. De aici refuzul Creștinismului pe care s-a clădit întreaga cultură europeană și încercarea reconstrucției umanului pe bazele unei noi stări de religiozitate.

Dacă dinamica internă a Creștinismului se face vinovată de eșecul modernității europene, Nietzsche se crede îndreptățit să reclame un alt temei al sistemului revalorizării axiologice a umanității. Întregul program de reconsiderare a tuturor valorilor propus de filosoful german se constituie într-o critică a viziunii dogmatice teologale și invocarea morții lui Dumnezeu ca argument pentru întoarcerea la valorile vieții propovăduite de Zarathustra.

Putem invoca aici, în special, două tendințe extreme în interpretarea reconstrucției nietzscheene. Mai întâi, perspectiva d-lui Aurel Codoban care vede în Nietzsche profetul unui politeism al modernității târzii, al unei încercări de întemeiere a lumii moderne pe valorile păgâne ale vieții. Astfel, dacă valorile creștine s-au dovedit valori ale morții este inevitabilă înlocuirea lor prin valorile vieții propovăduite de Zarathustra. Conflictul acesta între monoteismul morții și politeismul vieții ar fi, în concepția cunoscutului filosof al religiilor, punctul din care ar trebui să plece orice travaliu hermeneutic asupra operei nietzscheene. Evident, punctul final al efortului interpretativ trebuie să se circumscrie, după același gânditor, în orizontul de așteptare al politeismului modernității târzii.

Cealaltă interpretare extremă, tradițională, este cea pe care o afirmă Berdiaev. Pentru el, Nietzsche este printre puținii care au înțeles diemensiunea aristocratică a Creștinismului evanghelic (nu mai insistăm aici asupra distincției tranșante pe care Nietzsche o face între creștinismul evanghelic și cel paulin, bisericesc) care este, prin excelență, tragic, nu aduce fericirea, ci suferința pe care trebuie construit Supraomul – acest nou divin ce apare în istorie odată cu această filosofie. Religia Supraomului ar fi, prin urmare, religia pe care creatorul lui Zarathustra o propovăduiește.

Dacă aplicăm operei lui Nietzsche, ca și acestor interpretări, dialectica sacrului ca teologie a istoriei, vom fi tentați inevitabil să formulăm o poziție nuanțată între cele două extreme. Ne vom vedea, astfel, obligați să purcedem la o analiză atentă a conceptelor de „eternă reîntoarcere“ și „voință de putere“ care pot da cheia anticreștinismului lui Nietzsche.

După cum spuneam, dacă centralitatea religioasă a Binelui a dus la un eșec în planul desfășurării istorice, Nietzsche încearcă o privire retrospectivă spre matca originară a unei religii în care Binele și Răul erau înfrățite. Așadar, „eterna reîntoarcere“ este întoarcerea la origini, la acea stare de religiozitate în care Binele și Răul făceau corp comun. Era nevoie de o recuperare a acestui complex originar de tipul coincidentia oppositorum pentru a găsi un temei metafizic de factură religioasă care să stea la baza proiectului nietzschean de transfigurare a tuturor valorilor.

Dl. prof. Aurel Codoban avea dreptate când semnala alternativa politeistă pe care Nietzsche o propune modernității, deoarece „voința de putere“ trebuie înțeleasă, la filosoful german, ca voință de sacru, voință

de viață. Puterea este aici puterea în înțelesul cratofanic și nu în cel al ideologiilor totalitare. Însă metafizica religioasă ce se poate desprinde din opera lui Nietzsche are ca fundament acest „bun frate" al Binelui care este Răul. El reclamă „Răul suprem" în vederea construcției umanului în perspectiva supraomului.

Privită teologic, întreaga istorie ar fi la Nietzsche un eșec al Binelui care însuflețea sistemul axiologic al lumii. Iată motivația suficientă pentru a invoca un alt mod de semnificare a sacralității: sacralitatea de tip negator, alimentată de principiul Răului.

Astfel, centrul religios al gândirii nietzscheene nu este supraomul, așa cum încearcă să ne convingă Berdiaev. Supraomul intră și el sub incidența a ceea ce am putea numi drept un reflex secund al camuflării sacrului. Și ne interesează aici tocmai din acest motiv. Deoarece el vine să confirme faptul că istoria, înțeleasă ca istorie a sacrului, reface aceeași dialectică, firească, spun istoricii religiilor, și o spune și Berdiaev, fie că stă la baza ei un principiu al afirmării, fie că se revendică de la un Spirit negator.

Tributară legităților dialecticii sacrului, viziunea lui Nietzsche pornește de la invocarea unui monoteism originar, înțeles ca înfrățire a contrariilor, proclamă primatul sacrului negator, acesta e camuflat apoi într-un politeism al valorilor vieții, ca să devină apoi greu de recunoscut în imaginea bestială a Supraomului, care pare să disimuleze întreaga devenire a sacralității istorice.

Istoria, ca istorie a modalităților sacrului, se revelează ca dialectică a sacrului și profanului. De aceea, și în cazul berdiaevian, înțelegerea acestei dialectici dă cea mai bună interpretare teologică a istoriei.

5. Pasiunea resacralizării

În teologhisirile sale asupra istoriei, Berdiaev plasează istoria în interiorul Revelației și o îmbibă cu conținuturile acesteia. El vorbește de trei epoci ale revelației divine: revelația legii (a Tatălui), revelația ispășirii (a Fiului) și revelația creației (a Spiritului). Nu ne este dată cunoașterea

limitelor cronologice ale acestor epoci, însă ne este dat să cunoaştem faptul că celor trei epoci ale revelaţiei divine le corespund trei epoci ale revelaţiei despre om: demascarea prin lege a păcătoşeniei omului şi dezvăluirea forţei divinităţii, înfierea omului de către Dumnezeu şi izbăvirea de păcat, revelarea tainei ultime a omului care este dezvăluirea naturii creatoare a omului, act în care forţa divină devine forţa umană.

Textele sale ne lasă să înţelegem că noi trăim în zorii întunericului cu care se sfârşeşte epoca revelaţiei Fiului şi stă să apară epoca revelaţiei Spiritului. Adept al ideii de revelaţie continuă, ca atâţia alţi gânditori religioşi ruşi, Berdiaev afirmă că Revelaţia nu s-a încheiat şi că este de aşteptat o revelaţie a Spiritului care va fi precedată de Noul Ev Mediu, ev, prin excelenţă, al germinaţiei creaţiei umane care continuă creaţia divină.

Conceptul de creaţie nu are o încărcătură estetică la Berdiaev. El ţine de transfigurarea cosmică a omului prin afirmarea continuă a libertăţii sale necreate. Omul e coparticipant la creaţia lumii în virtutea faptului că, dacă revelaţia nu s-a încheiat, neîncheiată este şi creaţia lumii. Actul creator al lui Dumnezeu este continuat de către omul care ajunge la conştiinţa situsului său existenţial, care nu ţine de lumea obiectivată, ci de realizarea în Spirit a omului. Actul creator începe cu o deschidere a omului spre Dumnezeu şi se finalizează prin dobândirea asemănării cu Dumnezeu – creatorul prin excelenţă.

Berdiaev refuză înţelesul realizării pe care îl dă opţiunea pentru sfinţenia ce duce la desăvârşirea omului, refuză caracterul imitativ al creaţiei creaturii, după cum refuză şi autodesăvârşirea de tip yoginic. Pentru el, omul este creator în aceeaşi măsură în care este şi Dumnezeu. Odată cu ieşirea de sub povara necesităţii, omul, ca fiinţă liberă, devine el însuşi continuator al creaţiei nedesăvârşite a lui Dumnezeu. Diferenţa ontologică dintre creator şi creatură dispare cu uşurinţă odată cu omul empiric, datorită acelui apriorism al Spiritului, care nu doar că îi preexistă atât lui Dumnezeu cât şi omului, dar el se manifestă deopotrivă în om şi Dumnezeu.

Se poate vedea şi aici, cu multă uşurinţă, cât de mult se îndepărtează Berdiaev de viziunea creştină asupra divinităţii şi umanităţii. De altfel, cu mare uşurinţă, se poate vorbi de panteismul lui Berdiaev, gnosticismul său, maniheismul ş.a., dar cu mai mare greutate putem vorbi de Berdiaev ca despre un gânditor creştin. Dacă luăm conceptele fundamentale ale teologiei creştine, vom vedea că nici unul dintre ele nu

apare ca atare în gândirea filosofului nostru, în Cunoaşterea de sine, autorul însuşi se considerându-se un liber cugetător credincios.

Ne poate induce în eroare limbajul creştin pe care filosoful îl foloseşte, dar o analiză atentă ne conduce la concluzia că la Berdiaev toate structurile, în aparenţă creştine, sunt trans-simbolizate. Trebuie să avem în permanenţă o altă percepţie a termenilor sau persoanelor invocate, care este una contextuală şi nu una fixată în determinări dogmatice.

Mi se pare deosebit de sugestivă perspectiva asupra iubirii şi a sexualităţii, de aceea stăruim mai mult asupra ei.

Berdiaev refuză să pună sexualitatea pe acelaşi plan cu celelalte funcţii ale organismului. Mai mult, refuză sexualităţii şi calitatea de funcţie cu un caracter special deoarece ea se dezvăluie în întregul organism uman. El refuză identificarea sexului cu actul sexual pornind de la premisa că viaţa sexuală poate fi biruită, dar sexul nu. Cel mai bun exemplu, în acest sens, îl găseşte filosoful în fenomenul castităţii, în care vede un fenomen sexual. Pentru el, ascetismul nu face decât o redistribuire a energiei sexuale pozitive, castitatea fiind doar un refuz al fragmentării acestei energii, o luptă acerbă pentru menţinerea integrităţii, nediviziunii sexului, o pledoarie magistrală pentru ieşirea de sub teroarea necesităţii naturale şi căutarea androginităţii originare.

Urmându-i pe Böhme şi Baader, filosoful rus atenţionează asupra fundamentelor metafizice pe care sexualitatea le proiectează asupra omului. Astfel, distincţia masculin-feminin ce intervine în existenţă, odată cu actul căderii, deşi capătă realitate ontologică, atât la nivelul cosmic cât şi la nivelul uman, nu elimină imaginea lui Dumnezeu în om, imaginea fecioarei-fecior, a omului bisexual, androgin. Se poate vedea acest lucru şi în atracţia sexuală ce-l chinuie pe om cu setea unificării. E un comandament al destinului uman, setea de redobândire a sofianităţii pierdute în actul căderii prin care Adam îşi pierde Fecioara-Sofia, născându-se astfel femeia – cu care începe lunga istorie a dominării necesităţii naturale, tragica diferenţiere, fragmentare, a androginului căzut pradă „infinităţii rele a atracţiei sexuale".

Ne împiedicăm şi aici de situarea tragică a omului în lume. Pentru că, deşi iubirea este o floare ce nu e din lumea aceasta, ea e supusă pierzaniei sub presiunea stihială a speciei. La Berdiaev, specia e cea care supune persoana, dându-i ca temei nu libertatea, ci „necesitatea rea" care

naşte în mod straniu şi tainic iubirea şi moartea în misterul eludat al sexului.

O eliberare de actul sexual nu înseamnă, în această perspectivă, decât ieşirea de sub dominaţia speciei ce îndeamnă la dezintegrarea persoanei în multiplicitatea succesiunilor nesfârşite ale naşterii şi morţii.

Se pierde, cu aceasta, semnificaţia universală pe care Berdiaev o dă sexualităţii: misterul sexului se dezvăluie numai în iubire. Doar iubirea poate să-l plaseze pe om în afara speciei, să-l salveze de sub robia conştiinţei genetice a sexualităţii. Astfel, ne apare la Berdiaev firească acuzaţia adusă conştiinţei creştine a sexualităţii care se rezumă a defini doar trei stări ale sexualităţii: familia creştină, ascetismul şi desfrâul – toate definite prin raportarea la actul sexual şi nu la iubire. Aşa devine de înţeles afirmaţia contrariantă a filosofului rus potrivit căreia taina nunţii nu a fost încă descoperită în Creştinism. Deoarece pentru el sacramentul nunţii nu este binecuvântarea familiei, ci sacramentul uniunii în iubire.

În această manieră interpretativă, căsătoria se dezvăluie ca o încercare de compromis între conştiinţa creştină şi conştiinţa lumească, ca o legalizare a sexualităţii, o reglementare a păcatului şi desfrâului sexual.

Familia nu poate fi decât „mormântul iubirii“. Având drept scop ultim procreaţia, „familia creştină nu este decât dezinfectarea, neutralizarea păcatului sexual“, fiind în totală opoziţie cu iubirea care anulează patima diferenţei şi uneşte cosmic în imaginea androginului. Neînţelegând că „îndrăgostirea este însetată de uniunea absolută şi contopirea absolută, spirituală şi trupească“, familia creştină nu a cunoscut încă revelaţia religioasă a tainei sexului, revelaţia vieţii sexuale în afara speciei, a necesităţii, revelaţia orgiasticului ca energie creatoare pozitivă ce se cheamă a fi transfigurată, ne învaţă filosoful rus.

Adept al „sexualităţii transfigurate“, al „corporalităţii pătrunse de lumină“, Berdiaev prevesteşte sfârşitul religiei maternităţii, a stirpei şi materiei odată cu mutaţia ce va interveni în ordinea naturală, odată cu înlocuirea legăturii de sânge şi trup, cu legătura prin spirit, deci cu „revelaţia creatoare a omului ca fiinţă sexuală“, ca fiinţă androgină care înţelege să participe la continuarea creaţiei mistuindu-se pe altarul activităţii sale sexuale transfigurate.

Legând căderea de sexualitate, Berdiaev găseşte antidotul acesteia, reunificarea finală, tot în sexualitate. Două sunt modalităţile prin care sexualitatea păcătoasă este învinsă: calea negativă a ascetismului şi calea pozitivă a iubirii. În Sensul creaţiei se spune: „prin iubire natura

feminină înstrăinată se reunește cu natura masculină, se restaurează imaginea deplină a omului. Și în iubire această reunificare este întotdeauna legată de chipul omului, de unicitatea și irepetabilitatea chipului. De aceea iubirea este calea înălțării omului căzut către asemănarea cu Dumnezeu. În erotism are loc ispășirea păcatului sexual al omului, ispășire realizată care se transformă în creație".

Prin urmare, este de înțeles că iubirea nu dezvăluie taina masculinului, nu dezvăluie taina femininului, ea dezvălui taina omului. Toată tragedia iubirii umane își află izvorul în căutarea chinuitoare a armoniei cosmice a androginului, în sexualitate. Berdiaev atrage atenția că această reunire a sexelor nu este bipartită, ci cvadripartită. Doar uniunea cvadripartită ne deschide spre sensul final al iubirii care este androginul – reflex al „erotismului ceresc".

Asupra relației dintre creație și iubire, mântuire, libertate, existență, societate, artă ș.a., cititorul poate să zăbovească parcurgând Sensul creației. Ceea ce mai trebuie subliniat aici este, însă, orizontul eshatologic pe care actul creator al omului îl presupune. Spre deosebire de perspectiva creștină asupra istoriei care așează eshatonul la sfârșitul acesteia, în teologia istoriei pe care Berdiaev o propune, eshatologia se reclamă ea însăși a fi un moment istoric ce determină o tulburare a apelor din limpezirea cărora să se nască o nouă epocă de lumină.

Un asemenea sens eshatologic pare să aibă la Berdiaev și revoluția rusă. Ea răspundea nevoii de obiectivare a utopiei mesianismului rusesc. Dar cum toate utopiile se realizează doar prin degradare, Berdiaev vede în bolșevism o realizare denaturată a ideii ruse. Atât din volumul de față, cât și din Ideea rusă sau Originile și sensul comunismului rus ș.a., se poate vedea „caracterul satanic" pe care revoluția rusă l-a avut. Dar ea a fost, în același timp, și providențială. Ea avea și o valoare pozitivă. Trebuia să ducă la biruirea idolatriei mincinoase a statului prin religie, sacrificiile poporului trebuiau privite ca un act salvator etc.

Plasându-l într-un orizont de împlinire religioasă, Berdiaev însuși (profet întârziat al panslavismului) pare să legitimeze comunismul rus ca epocă de întuneric cerută de necesitatea dialecticii religioase a devenirii istorice. Era nevoie de o asemenea epocă de întuneric în care să înceapă să transpară zorii unei noi epoci a spiritului.

Dar Berdiaev subliniază caracterul tranzitoriu al sacralizării utopiei revoluționare și necesitatea depășirii ei printr-o opțiune mistică

reală care să-i includă un puternic element profetic și mesianic și să creeze posibilitatea reconstrucției umanului pe „fundamentele primare" prin manifestarea principiului divin în om.

În perspectiava unei teologii a istoriei cum este cea pe care Berdiaev ne-o propune, evenimentele se desfășoară în universul spiritului, dar ele capătă formele naturii și istoriei. Așa cum, în cazul omului, în actul căderii, soarele interior se revarsă în exterior, lăsând locul unui „întuneric interior", și în cazul istoriei există astfel de ocultări ale spiritului care lasă loc unor epoci de adâncire în întuneric, epoci care deplasează valențele luminofore ale sacrului spre zonele obscure ale profanului, care dau prioritate necesității asupra libertății, care reînvie modele revolute ale substituirii arbitrare a divinului, epoci de obiectivare care vin să pună stăpânire și pe dimensiunea spirituală a omului. Dar acestea sunt doar etape în devenirea istorică a sacrului.

Această devenire nu se sustrage legităților dialecticii sacrului și profanului care pot fi urmărite de-a lungul istoriei religiilor precreștine și care au fost puse în evidență și în interiorul lumii creștine. Acceptarea acestei viziuni asupra manifestării sacrului adaugă optimism concepției berdiaeviene.

Dar, mai mult decât atât, omul este, prin natura sa, ființă spirituală și aceasta dă o încredere absolută în victoria revelării spiritului în istorie. Istoria este un permanent dans al flăcărilor de lumină și de întuneric. Este nevoie de un Nou Ev Mediu din care omul spiritual să răsară, „răspândind lumina lui interioară în întregul univers".

Casa Mureșan,
primăvara, 1995

Sandu FRUNZĂ

SFÂRŞITUL RENAŞTERII

Împărţirea clasică a Istoriei în trei părţi: veche, medievală şi modernă va fi în curând părăsită; ea se va exclude din cărţile noastre de studiu. Istoria contemporană se isprăveşte şi iată că începe o eră necunoscută, căreia va trebui să i se dea un nume. Într-adevăr, suntem ieşiţi din cadrul Istoriei. E un fapt care s-a făcut simţit, şi încă destul de acut, când a izbucnit războiul mondial. Pentru cei de atunci, care erau mai clarvăzători, era evident că o întoarcere la existenţa burgheză şi liniştită de dinaintea catastrofei ar fi un lucru imposibil. Ritmul Istoriei se schimbă: el devine catastrofic.

Oamenii care presimţeau viitorul aveau de mult conştiinţa că erau iminente catastrofe şi distrugeau simptomele spirituale ale acestora, sub aparenţele unei vieţi liniştite şi bine întocmită. Aceasta, pentru că evenimentele se desfăşoară în realitatea spiritului înainte de a se manifesta în realitatea externă a Istoriei. A fost ceva clătinat şi distrus în sufletul omului modern, înainte de a se fi zguduit şi distrus valorile sale istorice. Şi faptul că azi întregul univers intră în disoluţie nu trebuie să mire pe cei care au fost atenţi la transformările spiritului.

În zilele noastre se pare că vechile şi secularele temelii ale lumii moderne se clatină..Tot ceeea ce în Europa părea stabilizat prin obicei se deplasează.

În nici o parte – şi despre orice ar fi vorba – nu se mai simte pământul tare sub picioare, terenul e vulcanic şi toate erupţiile sunt posibile şi în sens material şi în sens spiritual. Lumea veche, Europa centrală se lasă câştigată de o lume nouă: Extremul Occident – înţelegând America sau Extremul Orient – înţelegând Japonia, misterioasă pentru noi şi aproape fantomatică, ca şi China. Şi, din adâncul vechii Europe, se ridică elemente dezlănţuite, care răstoarnă temeliile pe care se aşezase cultura sa îmbătrânită într-o neîntreruptă continuitate cu antichitatea.

Ar fi trebuit să fii miop pentru ca să negi că civilizaţia europeană era pe punctul de a traversa o criză, care trebuia să aibă, istoriceşte, o importanţă mondială şi ale cărei urmări s-ar pierde într-un

viitor îndepărtat şi indeterminabil. Ar fi fost copilăresc şi superficial să-ţi închipui că s-ar fi putut opri prin mijloace exterioare această vertiginoasă mişcare de devastare, căreia îi este sortită vechea noastră lume păcătoasă pentru a reveni, cu mici schimbări, la viaţa trecută dinainte de război şi de revoluţia rusă. Pătrundem în regatul necunoscutului şi netrăitului şi intrăm în el fără bucurie, fără speranţă luminoasă. Viitorul e întunecat. Nu mai putem crede în teoriile progresului, care au sedus secolul al XIX-lea şi în virtutea cărora viitorul apropiat ar trebui să fie totdeauna mai bun, mai frumos, mai plăcut decât trecutul care se duce. Noi suntem, mai degrabă, înclinaţi să credem că mai binele, mai frumosul, mai plăcutul se găseşte nu în viitor, ci în eternitate şi că el era, de asemenea, în trecut, întrucât trecutul se împărtăşea din eternitate şi năştea din etern.

Rămâne de explicat această criză a civilizaţiei europene, deschisă de mult din diferite părţi şi care azi este în apogeul manifestării sale. Istoria modernă, care se încheie, a fost concepută în epoca Renaşterii. Asistăm la sfârşitul Renaşterii.

Culmile culturii, tot ceea ce era creaţie omenească în împărăţia artei, ca şi în cea a gândirii, făceau de mult să se ghicească o epuizare a Renaşterii, ca un fel de sfârşit al unei întregi epoci mondiale. Această urmărire înverşunată de noi căi de creaţie era vădită probă a sfârşitului Renaşterii. Dar ceea ce se petrece pe culmea vieţii se răsfrânge şi în adâncul ei. În fondul chiar al vieţii sociale se prepară, de asemenea, sfârşitul Renaşterii. Dar ceea ce se petrece pe culmea vieţii se răsfrânge şi asupra ei. În fondul chiar al vieţii sociale se prepară, de asemenea, sfârşitul Renaşterii. Căci Renaşterea înseamnă un tip complet al „senzaţiei universului" şi al culturii şi nu numai un ansamblu de creaţii eminente. Viaţa omului, viaţa popoarelor este un organism întreg ierarhic, în care sunt legate, inseparabil, funcţiile superioare şi inferioare. Este o legătură între ceea ce se petrece pe înălţimile vieţii spirituale şi în adâncul vieţii materiale a societăţii. Aşa că sfârşitul Renaşterii este sfârşitul unei întregi ere istorice – a întregii Istorii contemporane – şi, nu doar, stingerea uneia sau alteia dintre formele istorice.

Sfârşitul Renaşterii este tocmai sfârşitul acestui umanism care îi servea drept bază spirituală. Or, umanismul nu era decât o renaştere a antichităţii, o nouă morală şi o dezvoltare a ştiinţelor şi artelor; el mai era un nou sentiment al vieţii şi o nouă legătură cu universul; acestea au apărut în aurora timpurilor moderne pentru a determina Istoria. Iată că acest nou sentiment al vieţii şi această nouă legătură cu universul au

ajuns la sfârşitul lor; toate posibilităţile lor sunt sleite. S-a mers până la capătul căilor umanismului şi Renaşterii; nu se mai poate înainta pe aceste căi.

În fond, întreaga Istorie modernă a fost o dialectică imanentă de autorevelaţie, apoi de autonegaţie a aceloraşi principii care motivaseră înflorirea sa. Sentimentul umanist al vieţii şi-a pierdut de mult prospeţimea sa, s-a epuizat şi nu mai poate fi încercat aşa patetic ca în zilele tinerei efervescenţe a umanismului. În adâncul umanismului au izbucnit contradicţii distrugătoare; un scepticism morbid i-a minat energia. Credinţa în om şi în forţele autonome care îl susţineau este zguduită până în adânc. Ea condusese Istoria modernă, dar aceasta s-a însărcinat să o distrugă. Liberul vagabondaj al omului, nemaicunoscând nici o autoritate superioară, nu a întărit credinţa în el însuşi; din contră: a slăbit iremediabil această credinţă şi a compromis conştiinţa pe care o avea de identitatea sa.

Umanismul nu a întărit, ci a slăbit pe om; acesta e deznodământul paradoxal al Istoriei moderne. De-a curmezişul autoafirmării sale, omul s-a pierdut în loc să se găsească. Dacă omul european a intrat în Istoria modernă plin de încredere în sine şi în puterile sale creatoare, dacă totul, în aurora acelei epoci, îi părea că depinde de arta sa, căreia nu îi vedea nici frontiere, nici limite, acum el iese din aceasta pentru a pătrunde într-o epocă necunoscută, cu o mare descurajare: cu credinţa sa sfărâmată – credinţa pe care o avea în popriile forţe şi în puterea iscusinţei sale – ameninţat de pericolul de a-şi pierde pentru totdeauna sâmburele personalităţii sale. Ah, nu e de loc strălucit omul ieşit din Istoria modernă! Şi ce tragică neasemănare între începutul şi sfârşitul acestei Istorii! Prea multe speranţe au fost distruse. Imaginea chiar a omului a fost întunecată. Şi spirite înzestrate cu oarecare intuiţie s-ar întoarce cu plăcere în Evul Mediu pentru a-i cere înapoi adevăratele origini ale vieţii omeneşti – pentru a-l cere înapoi pe om, într-un cuvânt. Timpul nostru e timp de decădere spirituală, nu de ridicare. Nu noi am putea repeta cuvintele pe care le-a rostit Ulrich Hutten în zorii Istoriei moderne: „Spiritele s-au trezit. E bine de trăit". Istoria modernă e o întreprindere care nu a reuşit, care nu a glorificat pe om, cum a lăsat pe acesta să nădăjduiască. Făgăduinţele umanismului nu au fost ţinute. Omul încearcă o oboseală imensă şi e cu totul gata să se sprijine pe orice fel de colectivism în care ar dispare definitiv individualitaea omenească. Omul nu-şi poate îndura părăsirea sa, singurătatea sa.

II

Cu Renaşterea, forţele omului au fost lăsate fără nici un frâu şi jocul lor impetuos a creat o nouă cultură, a întemeiat o nouă Istorie. Adică toată cultura acestei epoci mondiale care, în şcoli, este numită „Istoria timpurilor moderne", cu experienţa libertăţii omeneşti. Omul nou a vrut să fie autorul şi stăpânul vieţii sale, fără ajutorul de Sus, indiferent faţă de sancţiunile divine. Omul s-a smuls din centrul religios căruia îi fusese supus toată viaţa sa în timpul Evului Mediu; el a vrut să meargă pe o cale liberă şi independentă. Angajându-se pe această cale, i s-a părut europeanului timpurilor moderne că, pentru întâia oară, s-a descoperit omul şi lumea omenească – comprimaţi de Evul Mediu. Şi mulţi încă, în zilele noastre, orbiţi de credinţa umanistă, îşi închipuie că descoperirea omului se datorează umanismului şi începutului timpurilor moderne.

Totuşi, pentru că a adus până la maxima acuitate toate antinomiile vieţii şi a intrat în cunoaşterea propriilor sale origini, epoca noastră începe să înţeleagă că trufia umanismului era o fatală rătăcire şi un abuz de sine însuşi şi că la rădăcina credinţei umaniste se ascundea o autonegaţie virtuală a omului şi a căderii sale. Când omul, aşa cum am spus-o, a rupt cu centrul spiritual al vieţii, el s-a smuls din adânc şi a trecut la suprafaţă. Îndepărtarea sa de centrul spiritual al vieţii l-a făcut din ce în ce mai superficial şi, prin aceasta, şi-a pierdut propriul său centru spiritual. O astfel de dezaxare a esenţei omeneşti înseamna ruina constituţiei sale organice. Omul a încetat să mai fie un organism iniţial. Şi atunci, la periferia chiar a vieţii, au apărut centre înşelătoare. Organele subordonate ale vieţii omeneşti, eliberându-se de legătura lor organică cu centrul adevărat, s-au proclamat ele însele centre vitale. În consecinţă, omul a devenit din ce în ce mai superficial.

În secolul nostru, ajuns în punctul culminant al erei umaniste, omul european se ridică într-o stare de secătuire teribilă. El nu mai ştie unde e centrul vieţii sale. Sub picioarele sale nu simte adâncime. El se consacră unei existenţe ordinare; trăieşte pe două dimensiuni ca şi cum ar locui pe suprafaţa pamântului, nebănuind ceea ce e dedesubtul lui şi ceea ce e deasupra. Este deci o distanţă formidabilă şi o formidabilă contradicţie între începutul şi sfârşitul erei umaniste.

La început, creşterea libertăţii în forţele noului om din Europa se semnalează printr-o admirabilă şi strălucitoare înflorire de opere de

geniu. Se cunoscuse vreodată la om, într-adevăr, un elan creator aşa de viu ca în aceste prime timpuri ale Renaşterii? Atunci se afirmă libera creaţie a omului, libertatea artei sale. Dar el era încă aproape de izvoarele spirituale ale vieţii, nu se îndepărtase încă atâta în mişcarea sa spre suprafaţă. Omul Renaşterii e un om dedublat aparţinând la două lumi. Aceasta face complexitatea şi bogăţia puterii sale creatoare. Nu se mai poate lua, în ceasul actual, începutul Renaşterii ca o simplă reproducere a antichităţii şi ca o simplă întoarcere la păgânism. Ceea ce e adevărat este faptul că în acel timp subzistau multe elemente creştine şi principii medievale. Un om caracteristic al secolului al XVI-lea, ca Benvenuto Cellini, venit la apusul Renaşterii, nu era decât un păgân, dar, de asemenea, şi un creştin. Nu, Renaştera nu era şi nu putea fi în întregime păgână. Oamenii Renaşterii se hrăneau din atmosfera antichităţii; căutau în ea izvorul liberei creaţii a omului; îi împrumutau forma perfectă a imaginii lor, dar nu erau deloc oameni care aveau spiritul antic. Erau oameni în sufletul cărora vuia furtuna ieşită din coliziunea principiilor păgâne şi creştine, antice şi medievale. Nu putea exista în sufletul lor acea limpezime clasică şi acea unitate pierdută pentru secole şi deci arta lor nu putea produce forme absolut desăvârşite sau determinate, în mod clasic perfecte. Sufletul creştin e otrăvit de sentimentul păcatului, setos de răscumpărare şi îndreptat spre o altă lume. Aceasta e ceea ce a omorât vechea lume păgână. O fataliate interioară o prepara pentru creştinism. În Istorie, o renaştere e posibilă, dacă acest cuvânt înseamnă o retrospecţie a modelelor antice de creaţie, dar nici o renaştere nu poate fi o întoarcere, adică restaurarea unei epoci deja trăită. Pricipiile creatoare ale epocilor trecute, către care sunt întoarse renaşterile, lucrează într-un mediu nou foarte complex cu noi principii şi creează tipuri de cultură cu totul diferite de tipurile vechi. Astfel, mişcarea romantică de la începutul secolului al XIX-lea nu va fi nici ea o întoarcere spre Evul Mediu. Într-adevăr, principiile medievale către care se îndreaptă romantismul fuseseră sfărâmate în sufletul omului, pe când el parcurge o nouă istorie. Rezultatele pe care le-ar putea da acum vor fi cu totul străine Evului Mediu; Frederic Schlegel zadarnic se consideră un medieval; oare seamănă el acestuia? Oamenii Renaşterii, de asemenea, nu au semănat mai mult oamenilor antichităţii, nici grecilor şi nici romanilor.

Ei trăiseră în Evul Mediu, fuseseră botezaţi şi apa botezului nu putea fi ştearsă prin nici o întoarcere spre antichitate, prin nimic din ceea ce le aducea un păgânism superficial. Niciodată în creştinismul Europei

păgânismul nu poate fi un păgânism adânc.Putea numai să complice sufletul europeanului; nu putea să stabilească unitatea lui, în el.· Sufletul oamenilor Renaşterii era, într-adevăr, aşa de complex că niciodată aceştia nu ar fi putut fi buni păgâni. Este uşor de studiat această dualitate, această complexitate în arta şi viaţa unei figuri centrale ca Botticelli.

Renaşterea există deja în profunzimile Evului Mediu şi primele sale mobile au fost cu totul creştine. Sufletul medieval, sufletul creştin s-a trezit la voinţa creaţiei. Această trezire ia fiinţă în secolele al XII-lea şi al XIII-lea. Ea se semnalează printr-o înflorire parfumată de sfinţenie, care este cea mai mare culme pe care poate s-o atingă spiritul creator al omului. Întovărăşită de elanul misticii şi filosofiei scolastice, Renaşterea medievală inspiră arta gotică şi pictura primitivilor italieni, a căror renaştere e creştină. Sfinţii Dominic şi Francisc, Ioachim de Flore şi Sfântul Thomas D`Aquino, Dante şi Giotto, iată adevărata renaştere a spiritului omenesc, a creaţiei omeneşti şi care nu este fără legătură cu antichitatea. În epoca renaşterii medievale şi creştine exista deja, în modul de creare, o relaţie cu natura, cu gândirea omului, cu arta, cu totalitatea vieţii. Este ceea ce se înţelege prin prima Renaştere italiană – Trecento : cea mai mare epocă a istoriei europene, punctul său culminant. Atunci ascensiunea forţelor creatoare ale omului era ca replica unei revelaţii omeneşti la revelaţia divină. Astfel era considerat umanismul creştin după spiritul Sfântului Francisc şi al lui Dante. Dar imensele nădejdi şi profeţii care se întemeiază pe această primă renaştere creştină nu vor fi realizate aşa de curând. Multe elemente din ea întreceau timpurile. Trebuia să mai treacă omul printr-o stare de dedublare sau separaţie. Omul trebuia să facă nu numai experienţa forţelor sale, dar şi pe aceea a neputinţei sale.

Quattrocento este esenţial o epocă de dedublare. Atunci a avut loc, o repet, violenta coliziune a principiilor creştine si păgâne şi ea s-a tradus în întreaga ordine a Facerii. În operele quattrocentiştilor nu asistăm la ceva în mod complet sfârşit; se pare că ele dovedesc mai multă putere în intenţii decât în rezultate. Dar este un farmec bizar în chiar această lipsă de perfecţiune şi de desăvârşire. Această dedublare a quattrocentiştilor dovedeşte imposibilitatea unei Renaşteri pur păgâne în lumea creştină. Şi eşecul quattrocentiştilor este un eşec grandios. Formele realizate prin operele secolului următor – înţeleg magnifica Renaştere romană – dau impresia unei mai mari reuşite. Dar această perfecţiune în forme şi această reuşită nu vor fi, totuşi, decât aparenţe ale clasicismului.

Nimic cu adevărat clasic, nimic perfect desăvârşit pe pământ nu este posibil în lumea creştină. Nu e o întâmplare că arta secolului al XVI-lea a fost îndreptată repede spre un academism fără viaţă, care a degenerat. Din punct de vedere spiritual, cu secolul al XVI-lea italian, dedublarea a devenit o decadenţă, o dezagregare a sufletului creştin. Umaniştii epocii Renaşterii nu au rupt în mod absolut cu creştinismul; nu s-au ridicat contra Bisericii, dar starea lor religioasă a fost răceala şi indiferenţa. Ei nădăjduiau să descopere pe om îndreptându-se hotărât spre această lume şi întorcând spatele celeilalte. Şi prin aceasta au pierdut profunzimea. Omul descoperit de ei, omul Istoriei noi, nu va fi profund, ci va fi constrâns să rătăcească la suprafaţa vieţii. Pe această suprafaţă, liberă de orice legătură cu profunzimea, omul va încerca să-şi experimenteze forţele creatoare. Va produce mult, dar va sfârşi prin a se epuiza şi prin a pierde credinţa ce şi-o pusese în sine însuşi. Nu era un efect al întâmplării faptul că individualitatea omului în secolul al XVI-lea se manifestă prin crime odioase. Umanismul a putut elibera energiile omeneşti, dar nu se poate spune că, spiritualiceşte, a ridicat pe om; dimpotrivă, l-a secat.

Această consecinţă era cuprinsă în principiul său. La baza istoriei noi se află o rupere a omului de profunzimea spiritului său; o rupere a vieţii şi a înţelesului ei. Ce legătură este între Sfântul Francisc sau Dante şi secolul al XVI-lea şi al XVII-lea? Renaşterea a înfăptuit multe lucruri mari; ea a adus multe valori preţioase culturii omeneşti; totuşi, ea nu a reuşit pentru că problema pe care o punea era insolubilă.

Prima renaştere creştină nu a reuşit, dar nici renaşterea păgână. Or, mersul Istoriei moderne datează de la Renaştere. În Istorie se constată totdeauna o tragică divergenţă între concepţia teoretică şi realizarea practică. În Istoria modernă, ceea ce s-a realizat este cu totul altceva decât au visat primii umanişti şi părinţii Renaşterii. Prevedeau ei, oare, că urmările noului lor sentiment al vieţii, al ruperii cu profunzimile spirituale şi cu sensul spiritual al Evului Mediu, al iniţiativei lor creatoare, vor fi secolul al XIX-lea şi maşinile lui, materialismul şi pozitivismul lui, socialismul şi anarhismul lui, sleirea energiei spiritual-creatoare, căreia i-au dat loc? Leonardo, care a fost, poate, cel mai mare pictor al lumii, este responsanbil de mecanizarea şi materializarea vieţii noastre, de neînsufleţirea ei, de părăsirea sensului celui mai înalt al vieţii. Nu ştia nici el însuşi ce prepară. Renaşterea a purtat în măruntaiele sale tot ceea ce trebuia ca să te facă să izbucneşti. Ea a eliberat forţele creatoare ale omului şi a exprimat cea mai ridicată

putere a artei sale. În aceasta, ea se găsea pe linia adevărului; dar tot ea a despărţit pe om de sursele spirituale ale vieţii; ea a negat pe omul spiritual – care nu poate să nu fie creator – pentru a afirma, în locul său, exclusiv, pe omul natural, sclav al necesităţii. Triumful acesta al omului natural asupra celui spiritual, în Istoria modernă, trebuia să ducă la sterilitatea creatoare, adică la sfârşitul Renaşterii, la autodistrugerea umanismului.

Renaşterea a fost o încercare grandioasă, care constă în a urmări forţele omului în liberul lor joc. Omul şi-a închipuit că întreaga viaţă poate fi preocuparea artei sale. El s-a întors spre această natură pe care, în Evul Mediu, o credea aparţinând răului. În natură caută izvoarele vieţii şi creaţiei. Şi, la începutul raporturilor sale cu ea, a simţit-o retrăind, regenerându-se. Blestemul a fost ridicat. Omul a încetat să se teme de demonii săi care înspăimântau atâta pe oamenii Evului Mediu. Pe nesimţite – în ce-l priveşte – omul a pătruns în vârtejul vieţii naturale, dar el nu s-a unit cu natura prin interior. El s-a supus, spiritualiceşte, materialităţii sale, dar a rămas separat cu sufletul său. Renaşterea închidea în ea însăşi sământa morţii; iată pentru ce se găsea, la temelia ei însăşi, contradicţia distructivă a umanismului, a acestui umanism care, pe de o parte, ridica pe om şi îi atribuia puteri nelimitate şi, pe de altă parte, nu vedea în el decât o fiinţă mărginită, neştiutoare de libertatea spirituală. Pentru a preamări pe om, umanismul l-a privat de asemănarea divină şi l-a supus necesităţii naturale. Renaşterea bazată pe umanism a descoperit forţele creatoare ale omului ca fiinţă naturală şi nu spirituală. Dar omul natural, smuls din omul spiritual, nu posedă surse inepuizabile pentru creaţia sa; el este destinat să sece, să trăiască la suprafaţa vieţii. Ultimele produse ale Istoriei moderne au arătat-o, ele fiind cele care au condus, spre sfârşitul Renaşterii, la autonegaţia umanismului, la golul unei vieţi superficiale şi descentrate, la sleirea puterii creatoare. Liberul joc al forţelor omeneşti nu putea dura indefinit. Şi, în secolul al XIX-lea, acest joc creator ia sfârşit, nu mai dă impresia de bogăţie, ci de deznodământ; greutatea şi povara vieţii cresc. Antinomia fundamentală a umanismului se agravează şi se evidenţiază în lungul Istoriei moderne.

Ea face să se treacă de la umanism la contrarul acestuia. Umanismul lui Feuerbach şi Auguste Comte, apostolii „religiei umanităţii", nu mai are aproape nimic comun cu cel al Renaşterii. El merge mai departe, el adânceşte antinomia umanismului; totuşi, nu se

mai găseşte în el acea fierbere a forţelor creatoare, se presimte, mai degrabă, catastrofa ce o ascunde.

Evul Mediu salvase forţele creatoare ale omului şi preparase splendida înflorire a Renaşterii. Omul intră în Renaştere cu experienţa medievală, cu prepararea medievală. Şi tot ce a fost grandoare autentică în Renaştere avea o legătură cu Evul Mediu creştin. Azi omul intră într-un viitor necunoscut, cu experienţa Istoriei moderne şi preparaţia ei. Şi el intră în această epocă nu plin de sevă creatoare – ca în epoca Renaşterii – ci epuizat, debilizat, „fără credinţă", golit. Toate acestea dau de gândit.

III

În prima sa manifestare, umanismul a fost cel mai fecund şi mai strălucit. Şi toată arta pe care a produs-o provine din Renaştere. În manifestarea sa iniţială, umanismul şi-a luat refugiul la sursele eterne ale artei omeneşti – la anchtiitate. Dar nu ne mai e posibil să credem că arta Renaşterii este fructul unei întoarceri la păgânism, al unei recidive a păgânismului înăuntrul lumii creştine. Ar fi dovada unei priviri superficiale a lucrurilor. Umanismul se hrănea din antichitate – asta se înţelege – dar era un fenomen nou, un fenomen de Istorie modernă şi nu antică.

Activitatea creatoare a omului era complet cuprinsă în catolicism. Şi întreaga mare civilizaţie europeană – înainte de toate latină – era, în fundamentele sale, o cultură creştină şi catolică. Ea prinsese rădăcină în cultul creştin. Catolicismul, el însuşi, era deja săturat de antichitate; se ştie până la ce punct era el o adoptare a culturii antice. În Evul Mediu cultura antică era viaţa catolicismului şi, tot prin el, ea a fost părăsită în timpurile moderne. Numai astfel o renaştere istorică a fost posibilă. Şi Renaşterea nu a fost, ca Reforma, îndreptată contra catolicismului. În catolicism se desfăşura o activitate omenească colosală, care avea drept ţintă suveranitatea papei, dominarea lumii prin biserica catolică, crearea unei imense culturi medievale. Aceasta este ceea ce distinge catolicismul de ortodoxia orientală. Catolicismul nu numai că ridica pe om spre cer, dar îi trezea şi frumuseţea şi gloria pe pământ. În aceasta este marele său secret. Tendinţa spre cer şi viaţa eternă nasc

frumusețea și produc puterea în viața pământească temporară. Ascetismul lumii catolice medievale era o excelentă preparație pentru creare. El a salvat și a concentrat puterile creatoare ale omului. Asceza medievală era o școală extraordinară pentru om; ea dădea spiritului o călire sublimă. Și omul european din Istoria modernă a trăit din ceea ce a dobândit spiritualicește la această școală. El e dator întru totul creștinismului. Nici o altă școală de spiritualitate nu a putut să-l pună la încercare și să-l disciplineze. Omul european și-a cheltuit forțele sale, el s-a irosit, s-a epuizat. Și, dacă rămâne spiritualicește viu, este numai datorită temeliei creștine din sufletul său. Creștinismul a continuat să trăiască în el sub o formă secularizată și l-a ferit astfel de decădere.

Umanismul, la începuturile sale, era încă aproape de creștinism, el se adăpa la două surse: antichitatea și creștinismul. El nu era creator și strălucitor în rezultatele sale decât în măsura apropierii sale de creștinism. Când el s-a smuls din fondul spiritual și a trecut la suprafață, atunci a început să degenereze. Nu deodată însă s-a hotărât să înfățișeze pe om fără Dumnezeu și contra lui Dumnezeu. Umanismul acesta nu a fost al lui Pico della Mirandola, al lui Erasmus și al diverșilor alți gânditori ai Renașterii. Dar în umanism se ascundea o sămânță de negație și din ea a ieșit acest umanism al timpurilor moderne, ale cărui fructe ultime s-au văzut în zilele noastre și care înseamnă cu adevărat negarea omului.

Singur acel umanism care era înrădăcinat în creștinism și care constituie o mai completă dovedire a revelației creștine afirmă pe om și creează frumusețea; dar el este legat de antichitate. Umanismul, care rupe cu creștinismul, rupe, prin aceasta, și cu antichitatea și distruge, astfel, de două ori pe om, rozând bazele lui antice și creștine. Aceasta este, evident, în cele din urmă, opera umanismului. Tradiția sacră a culturii e legată prin mii de fire de tradiția sacră a Bisericii creștine și o rupere completă cu această tradiție duce la decăderea culturii, coborând calitatea acesteia. Epuizarea Renașterii în Istoria contemporană, slăbirea energiei sale creatoare sunt urmările îndepărtării sale și de creștinism și de antichitate; și toate acele renașteri parțiale pe care istoria noastră le-a cunoscut au fost o întoarcere și la creștinism și la antichitate. Noul om european ori se hrănește din principii antice și medievale ori altfel se epuizează, se secuiătește și cade. Dedublarea Renașterii, sfârșirea interioară încercată de omul Renașterii, devine tema Istoriei moderne. Ea e o desfășurare de idei și fapte, în care noi vedem umanismul distrugându-se prin propria sa dialectică; căci poziția omului fără Dumnezeu și contra lui Dumnezeu,

negaţia imaginii şi a asemănării cu Dumnezeu în om duc la negaţia şi la distrugerea omului; afirmaţia păgânismului contra creştinismului duce la negaţia şi distrugerea antichităţii. Imaginea omului – imaginea sufletului şi trupului său – este opera antichităţii şi creştinismului. Umanismul timpurilor moderne rupând cu creştinismul se îndepărtează de datele antice ale imaginii omeneşti şi o alterează.

Reforma a fost un alt aspect al acestui proces al Istoriei noi, care a dat Renaşterea; ea, de asemenea, este născută din mişcarea umanistă, prin revolta noului om al Istoriei moderne. Dar ea este pricinuită de temperamentul unei alte rase, temperamentul rasei germanice de nord, săracă de soare, neînzestrată cu darul picturii şi al plasticii dar înzestrată spiritualiceşte cu o adâncime originală. Suflul unei noi spiritualităţi e importat prin rasa germanică în cultura europeană.Renaşterea nu fusese o revoltă şi o protestare, ci o manifestare a spiritului creator. În aceasta stă frumuseţea Renaşterii; aceasta este semnificaţia ei eternă. Reforma, din contră, va fi mai degrabă o revoltă, o protestare, decât o creaţie religioasă, ea va fi îndreptată în contra tradiţiei religioase. Mistica germană a fost creatoare, o minunată manifestare a spiritului; dar Reforma, care, din punct de vedere religios, a fost sterilă, nu a fost deloc o manifestare măreaţă a spiritului. La început se găsea în Reformă şi mult catolicism; ea era un eveniment care se petrecea în sânul catolicismului. Luther a fost un călugăr catolic. Tot ce era profund, tot ce era autentic religios în Reformă era legat de adevărul etern al creştinismului; era o sete de purificare, de reînnoire, de regenerare în sânul catolicismului chiar. Va găsi în Luther un moment, dar un singur moment de înalt adevăr: acea nevoie din el de eliberare spirituală. Din nenorocire, negaţia l-a făcut să iasă din calea sa.

Revolta şi protestarea, inerente Reformei, au produs această evoluţie a Istoriei moderne, care a sfârşit cu „luminile" secolului al XVIII-lea, cu raţionalismul, cu revoluţia, şi, în fine, cu ultimele sale efecte: pozitivismul, socialismul şi anarhismul. Luminile nu sunt decât un slab reflex al Renaşterii, o ultimă reformă a autoafirmaţiei umaniste. Dar nu se mai găseşte în ea spirit creator, Renaşterea este secată. În ceea ce priveşte raţionalismul secolului al XVIII-lea, dacă este un fenomen esenţial distinct de spiritul creator al Renaşterii, este, totuşi, în geneza sa, legat încă de aceasta. „Luminile" sunt pedeapsa temporară a Renaşterii, răscumpărarea păcatelor mândriei umaniste, a acelei autoafirmaţii, care a trădat sursele divine ale omului. Astfel, pe calea artistică, şcoala din

Bologna a însemnat condamnarea lui Michelangelo şi Rafael pentru că spiritul, care predominase în secolul al XVI-lea, trebuia să aducă moartea.Pe astfel de drumuri spiritul creator se veştejeşte. Savonarola a fost avertisment pe căile înşelătoare ale Renaşterii. Aceasta şi-a epuizat forţele sale creatoare, dând loc unei violente mişcări istorice în care nu vor mai fi creaţii puternice.

Revoluţia franceză, pozitivismul şi socialismul secolului al XIX-lea sunt, în acelaşi timp, consecinţele umanismului, ale Renaşterii, ca şi simptomele sleirii puterii creatoare ale acesteia.

IV

Pentru a ajunge la Renaştere a trebuit ca forţele creatoare ale omului să se adune din belşug. Mai întâi este o magnifică înflorire care se întinde apoi în tot lungul istoriei timpurilor moderne. Această profunzime o datora omul aetscismului medieval, Totuşi, omul modern arată nerecunoştinţă către spiritul care îi salvase puterile. Istoria modernă a trăit pe o profunzime de forţe creatoare, iar forţele omului, cu timpul, s-au cheltuit. Se cuvenea omului Europei moderne să epuizeze toate iluziile umaniste până la capăt pentru a a junge, în culmea istoriei sale, la autodistrugere, la clădirea fundamentelor chiar ale identităţii omeneşti.

Totul face să se creadă că drumul pământesc al istoriei omului nu constituie decât o încercare spirituală pentru el, o preparare pentru o altă viaţă. Toate realizările istoriei reprezintă tot atâtea eşecuri formidabile. Renaşterea nu a izbutit; nici Reforma şi „Luminile“. De asemenea, nu au izbutit nici revoluţiile inspirate din „lumini“ şi speranţele pe care le aduceau cu ele s-au distrus. În acelaşi fel nu va izbuti socialismul în acţiune.

În viaţa istorică a umanităţii niciodată nu s-a realizat ceea ce omul şi-a propus ca scop. Dar, fără ştirea sa, se creează enorme valori, pe care el nu le-ar fi prevăzut niciodată. Renaşterea nu a izbutit, ea nu a ajuns la perfecţiune, la desăvârşire în domeniul frumosului şi al bucuriei pământeşti vrând să învie antichitatea; totuşi, valorile pe care le-a produs sunt formidabile şi eşecurile sale chiar poartă semnele unei nemuritoare frumuseţi. Astfel au fost cele ale quattrocentului, epocă de dedublare, cum am spus-o.

Renaşterea a fost punctul de plecare al istoriei timpurilor moderne. Dar Reforma şi „Luminile", pozitivismul secolului al XIX-lea, socialismul şi anarhismul, toate acestea sunt descompunerea Renaşterii, evidenţierea contradicţiilor intrinseci ale umanismului şi sărăcirea progresivă a puterilor creatoare ale omului. Cu cât omul european se îndepărtează de Renaştere, cu atât forţele sale creatoare se alterează. Momentele sale de cea mai grandioasă înălţare rămân legate de o întoarcere spre Evul Mediu, îl aduc la izvoarele creştinismului – cum s-a întâmplat, bunăoară, la începutul secolului al XIX-lea, cu mişcarea romantică şi, la sfârşitul secolului al XIX-lea, cu mişcarea neoromantică şi simbolistă. Avem puternice motive să credem că puterile creatoare ale omului nu pot fi regenerate şi identitatea omului restabilită decât printr-o nouă epocă de ascetism religios. Numai o astfel de epocă, singură o astfel de epocă, revenind la sursele spirituale ale omului, va putea să concentreze toate puterile acestuia şi să împiedice ca identitatea sa să se pulverizeze cu totul. Omul trebuie să ajungă la aceasta, ajuns odată la culmea istoriei sale noi. Nu mai trebuie să se bizuie pe o nouă renaştere de nici un fel după secătuirea puterilor sale spirituale, după rătăcirea în pustiul vieţii, după zguduirea aşa de puternică a identităţii omeneşti. Dacă ar trebui să se stabilească o analogie, ar trebui să se spună atunci că ne apropiem nu de Renaştere, ci de un început întunecos de Ev Mediu şi că va trebui să trecem printr-o nouă barbarie civilizată, printr-o nouă disciplină, printr-un nou ascetism religios, înainte de a vedea născând zorile unei noi şi inimaginabile Renaşteri.

Totul este aşa de uzat în istoria omenească încât te întrebi dacă nu cumva puterile creatoare ale omului nu se vor trezi – de astădată – îndreptate înspre altă lume. Puterile naturale au limite, încrederea în sine a omului natural îl duce la decădere pentru că a negat izvoarele vieţii. Omul natural, smuls din omul spiritual, îşi creează o viaţă de fantasme, este fermecat de bunuri iluzorii. Trebuie admisă această lege că omul, într-o existenţă pământească, limitată şi relativă, nu este susceptibil a crea frumosul şi valorosul decât atunci când crede într-o altă existenţă nelimitată, absolută, nemuritoare. Raportul exclusiv al omului cu această existenţă muritoare şi limitată sfârşeşte prin a roade energia sa creatoare, îl duce la satisfacţia de sine, îl face sec şi superficial. Omul spiritual e singurul şi adevăratul creator, afundându-şi rădăcinile sale în viaţa infinită şi eternă. Dar umanismul a renegat pe omul spiritual, a părăsit eternul pentru temporal, a întărit pe omul naturii pe suprafaţa limitată a

pământului. Şi această fiinţă, care a vrut să se încreadă numai în sine, se găseşte fără apărare în mijlocul elementelor dezlănţuite care îl asediază. Faţa omului nu poate fi păstrată de forţele omului natural, ea postulează pe omul spiritual. Fără curentele ascetismului religios, care pune distanţele, care subordonează inferiorul superiorului, menţinerea personalităţii e imposibilă. Istoria modernă însă a fost clădită pe această iluzie: că personalitatea putea înflori fără ajutorul marilor curente de ascetism religios.

Istoria modernă, ieşită din Renaştere, a descoperit individualismul, dar acesta a adus ruina individualităţii omului, distrugerea personalităţii – şi asistăm azi la deznodământul crud al individualismului lipsit de bază spirituală. Individualismul a golit individualitatea omenească, a lipsit personalitatea de formă şi consistenţă, a nimicit-o.

E o lege generală că individualitatea omului e puternică şi înfloritoare atunci când admite realităţile şi valorile supraindividuale şi supraomenşti şi se supune lor. Individualitatea omului este nimicită şi se veştejeşte din momentul ce le neagă. Individualismul face fără sens înţelesul voinţei individualităţii omeneşti, îndreptată de acum spre neant, lipsită de scop – şi umanismul înşelător a dus pe om la această secătuire care a transformat sufletul omenesc într-un pustiu.

Totuşi, prin umanism se pusese o problemă colosală a cărei temă era omul. În dialectica tragică a istoriei moderne văd această temă care se afirmă. Şi apariţia chiar a umanismului nu trebuie considerată ca o adevărată neizbândă, ca un rău absolut. Experienţa umanistă prezintă o semnificaţie pozitivă. Soarta a voit ca omul s-o trăiască. Omul trebuia să treacă prin libertate şi în libertate să accepte pe Dumnezeu. Acesta era sensul umanismului.

V

Fazele umanismului, care marchează a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea, corespund unei stingeri definitive a Renaşterii, unei sleiri definitive a puterilor ei creatoare. Jocul liber şi impetuos al multiplelor forţe ale omului a ajuns la termenul său. Nu mai este nici o urmă de spirit al Renaşterii, tot ceea ce

este spiritualiceşte semnificativ şi creator la sfârşitul secolului al XIX-lea şi al XX-lea este îndreptat spre sursele religioase, cu adevărat creştine, ale omului. Curentele păgâne ale acestei perioade sunt superficiale şi ar fi zadarnic a căuta în ele spiritul antichităţii. Omul, care a abuzat de cultură, nu este omul unei renaşteri, ci al unei decadenţe care este una dintre formele sfârşitului Renaşterii. Omul a ajuns în culmea culturii Istoriei noi într-o stare de epuizare şi de sfârşire, încovoiat sub greutatea unei istorii devenite prea complicată în urma rupturii sale cu centrul religios. Omul nu poate suporta izolarea în care l-a aruncat epoca umanistă. El se destramă din pricina acestei răzleţiri, născoceşte imitaţii de comuniuni şi legături spirituale; îşi creează biserici false.

Sociologismul extrem constituie tocmai partea rea a adâncii izolări şi a marii răzleţiri a omului. Atomii separaţi în interior tind să se unească la exterior. Sociologismul extrem – în accepţia sa filosofică – nu este decât o altă faţă a individualismului extrem, a atomizării societăţii omeneşti. Individualitatea omului, care începe să se ridice în epoca Renaşterii, subzista încă în unităţile spirituale organice şi se hrănea din ele. Ea nu prezenta aspectul unui atom izolat, ci se dezvolta liber, crea având sub ea o bază spirituală. Ea nu se dedase încă cu totul socialărizii pentru a scăpa de răsleţirea sa şi de foamea sa spirituală şi materială. Socializarea transofrmată în religie este deznodământul incontestabil al Renaşterii, epuizarea acestei individualităţi omeneşti care se ridicase în epoca Renaşterii. Individualismul şi socialismul extrem sunt două forme ale acestui deznodământ. Şi în una şi în cealaltă individualitatea omului este compromisă, identitatea omului se întunecă. Umanismul abstract, separat de bazele divine ale vieţii, de solidaritatea spirituală, trebuia să ducă la distrugerea omului şi identităţii sale.

Identitatea omenească, ca orice autoritate autentică, nu este conţinută decât în tăria spirituală care imprimă pecetea unităţii divine pe orice multiplicitate omenească; ea dispare în abstracţie şi izolare. Procesul umanismului, în timpurile moderne, este trecerea omului de la tăria spirituală, în care totul este legat organic, la abstracţia răsleţitoare în care omul se transformă într-un atom izolat. În această trecere de la concret la abstract, omul Istoriei noi speră să-şi obţină libertatea, să-şi afirme individualitatea, să dobândească o energie creatoare. Omul a vrut să se elibereze, să scape de această graţie divină care îi alcătuise imaginea şi care îl hrănea spiritualiceşte.

Umanismul abstract înseamnă ruperea cu grația, negarea ei. Dar, de fapt, viața nu este concretă decât în grație; viața în afară de grație este o viață abstractă. Pe acest teren se zidesc toate iluziile umanismului. Tot ce pare omului eliberare, redobândire a individualității și energiei sale creatoare, nu este decât o robire a ființei sale spirituale vâltorii firești, o dezagregare a personalității sale. Aceasta se vădește definitiv în culmea procesului Istoriei moderne. Umanismul a luat pe om în afară de concret, nu cu legăturile sale spirituale, ci pe cale abstractă, ca și cum ar fi fost vorba de un atom al naturii închis în el însuși. Această tendință nu s-a afirmat deodată în epoca Renașterii, ci s-a determinat progresiv în cursul Istoriei noi. Și ea, inevitabil, trebuia să ducă la un individualism și socialism extrem, care sunt două forme ale atomizării, ale descompunerii abstracte a societății și personalității.

Cei doi oameni care domină gândirea timpurilor noi, Fr. Nietzsche și Karl Marx, au ilustrat cu o generală putere aceste două forme ale autonegării și autodistrugerii umanismului. La Nietzsche umanismul se tăgăduiește sub forma sa individualistă; la Marx, sub forma sa colectivă. Individualismul abstract și colectivismul abstract s-au născut din una și aceeași cauză: sustragerea omului de la bazele dumnezeiești ale vieții, despărțirea sa de concret.

Nietzsche este copilul umanismului timpurilor moderne și victima lui. El plătește păcatele acestuia. În destinul lui Nietzsche, umanismul devine contrariul lui. Nietzsche simte că omul este „rușine și umilință". El este setos să-l vadă că se înalță; voința sa aspiră la supraom. Morala lui Nietzsche nu admite valoarea personalității omenești; ea rupe cu umanul și predică asprimea față de om în numele scopurilor supraumane, în numele viitorului și al sublimității. Supraomul înlocuiește la Nietzsche pe Dumnezeul pierdut. El nu poate și nu vrea să se mențină numai în uman. Cu individualismul supraumam al lui Nietzsche imaginea omului dispare.

În același fel dispare omul în supraumanul colectivist al lui Marx. Spiritualicește, Marx a ieșit din religia umanistă a lui Feuerbach. Dar în el, de asemenea – deși în alt fel – umanismul se transformă în contrariul său, adică în antiumanism. Marx simte individualitatea omenească precum moștenirea unei vechi lumi burgheze, el cere ca ea să se înalțe prin colectivism. Morala lui Marx nu admite valoarea personalității omenești. Și el rupe cu umanul și predică asprimea față de om în numele colectivității, în numele statului viitor – al statului socialist.

Colectivitatea înlocuieşte la Marx pe Dumnezeul pierdut. Nici el nu poate şi nu vrea să se menţină în uman; este, într-adevăr, în colectivismul lui Marx ceva neuman, antiuman chiar; personalitatea omului dispare, identitatea omului se întunecă. Colectivismul lui Marx nu admite individualitatea omenească, cu viaţa sa interioară infinită, pe care o admitea şi glorifica nu de mult umanismul lui Herder şi Goethe.

Marx este, de asemenea, copilul legitim al Istoriei noi, ca şi Nietzsche. Şi în unul şi în altul se consumă sfârşitul Renaşterii, dar în mod deosebit. Nietzsche este întors spre Renaştere, vrea să trăiască impulsia creatoare a Renaşterii, dar el a trecut pe un alt plan, în care nu mai este posibil să regăsească izvoarele Renaşterii istorice. Marx întoarce spatele pentru totdeauna Renaşterii, ca unei lumi burgheze; el este setos de o epocă nouă, în care nici nu se poate măcar visa de supraproducţie creatoare. Nici opera lui Nietzsche, nici a lui Marx nu au însemnat triumful omului. Ele au demascat numai iluziile umaniste. După ei, nu mai este nici un mijloc de a vedea în umanism un ideal încântător şi plin de vrajă şi credinţa naivă în uman a devenit o imposibilitate. Omul va fi negat şi de Max Stirner, care va da umanismului o altă lovitură brutală. Regatul intermediar al omului, al umanului se descompune, cedează. Extremităţile, limitele apar; hotarele omului au fost trecute; a te menţine numai în uman este imposibil. Renaşterea care se sfârşeşte, Renaşterea care a fost liberul joc al puterilor regatului intermediar al omului, pretenţia de a crea o viaţă perfectă, fericită şi frumoasă în acest regat umanist, a fost distrusă în timpurile moderne. Democratizarea şi extensiunea sa i-au fost fatale. Umanismul creator nu poate subzista decât într-o selecţie a societăţii omeneşti. Astfel era în epoca Renaşterii. „Luminile“ şi revoluţia au introdus nivelarea în regatul umanist şi au elaborat dezagregarea lui interioară. Renaşterea se întemeiase pe o inegalitate; şi ea nu era posibilă decât prin aceasta. Setea de egalitate, care a cuprins pe omul contemporan, a marcat sfârşitul Renaşterii. Aceasta este „entropia“ în viaţa socială.

VI

Sfârşitul istoric al Renaşterii aduce cu sine dezagregarea a tot ceea ce fusese organic. Renaşterea păstrase încă structura organică a

vieţii. Viaţa era încă în ea, ierarhizată, ca orice viaţă organică. Această mişcare de secularizare nu era decât un început care trebuia să sfârşească prin mecanizarea vieţii. La început, în primele sale faze, această secularizare era luată drept eliberarea puterilor creatoare ale omului; dar puterile umane, ieşind din starea organică, s-au supus, inevitabil, stării mecanice.

Aceasta nu se vede chiar de la început. Câtva timp, omul trăieşte în iluzia că este liber de orice legătură organică, el nu bănuieşte că va intra ca piesă în ansamblul mecanic. Această perioadă intermediară în timpul căreia europeanul nou s-a crezut eliberat de „organic", fără a se crede supus „mecanicului", constituie timpul adevăratei Renaşteri, care se închide către secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea. Apogeul societăţii europene a văzut desfăşurându-se puterile omeneşti smulse din adâncul lor, dar nesimţindu-le încă supuse mecanicii egalizante. Ori, în secolul al XIX-lea, în Europa se produce, deodată, una dintre cele mai teribile revoluţii pe care le-a încercat umanitatea în cursul istoriei sale. În viaţa omului, maşina şi-a făcut intrarea sa triumfală şi se poate spune că ea a tulburat întregul ei ritm organic.

Maşina a distrus întreaga structură seculară a vieţii omeneşti, în mod organic legată de viaţa naturii. Mecanizarea vieţii distruge triumful Renaşterii şi face imposibilă dezvoltarea creatoare a vieţii. Maşina omoară Renaşterea. Ea pregăteşte o nouă epocă, epoca civilizaţiei. Cultura, hrănită din simbolica sacră, moare. Oamenii Renaşterii nu ştiau, nu pricepeau că pregăteau triumful maşinii în lume, că îndepărtarea definitivă de Evul Mediu trebuia să ducă la domnia maşinilor şi la înlocuirea structurii organice prin mecanizare. Structura organică a vieţii este ierarhică, adică cosmică. În organismul cosmic părţile sunt supuse întregului, sunt legate de centru. În ordinea organică centrul e presupus drept scop al vieţii părţilor. Orice organism este ierarhie. Când părţile se desfac de întreg şi încetează de a servi centrul organic, pe nesimţite, ele se supun unei naturi inferioare.

Epoca Renaşterii îşi reclamă gloria de a fi descoperit nu numai pe om, dar şi natura. Oamenii Renaşterii se întorc către natură plini de evlavie, ei se instruiesc la şcoala naturii şi imită formele ei exterioare. Acest raport al Renaşterii cu natura, în prima sa perioadă, se întovărăşeşte cu încântarea produsă de formele naturii şi de bucuria vieţii naturale. Numai câţiva mistici şi teosofi ai Renaşterii vor pătrunde mai adânc natura. Ceea ce apare cu Renaşterea nu este exclusiv o descoperire

artistică a naturii, ci şi o descoperire ştiinţifică. Iată marea semnificaţie a acestei epoci. Din aceasta a rezultat triumful istoric al ştiinţei naturale, care a preparat formidabilele descoperiri tehnice ale secolului al XIX-lea şi a sfârşit prin dominaţia maşinii asupra vieţii omeneşti. Din aceasta se vede că sfârşitul istoric al Renaşterii nu mai corespunde cu începuturile ei. Primele raporturi cu natura s-au transformat în conştiinţa unei inevitabile lupte cu ea prin mijlocirea mecanizării vieţii. Epoca noastră nu mai imită formele naturii, nu mai caută în ea izvoarele perfecţiunii – cum făcea aceasta Renaşterea; ea declară război naturii pentru că i-a devenit sufleteşte străină; ea o consideră ca un mecanism mort; între ea şi om aşează maşina. Raportul omului modern – al omului civilizat – cu natura indică lămurit sfârşitul Renaşterii. Dialectica imanentă a relaţiilor, pe care Renaşterea le-a contractat cu natura, duc la negaţia acestora. Sfârşitul Renaşterii omoară natura, aşa cum ea omoară pe om; este tragedia Istoriei noi prin care trebuie să trecem. Maşina elaborată de Renaştere a omorât-o pe aceasta, i-a distrus frumuseţea vieţii care năştea şi bogăţia creatoare a puterilor omeneşti.

Urmările introducerii maşinii în viaţa omului sunt nenumărate. Ele se întind asupra vieţii sale spirituale şi asupra a tot ceea ce el produce. Ştiinţa şi arta se găsesc atrase de mecanizare; în ele s-a imprimat divizarea unităţii organice pe care o produce maşina în întreaga sferă a vieţii. Arta contemporană, în ultimele sale curente, rupe cu Renaşterea deoarece rupe pentru totdeauna cu antichitatea. În arta contemporană, îndreptată exclusiv asupra viitorului pe care îl adoră, sunt menite distrugerii şi trupul omului şi formele lui eterne. În ea, imaginea omului trebuie, în sfârşit, să dispară.

Futurismul care, în sine, reprezintă un simptom mai serios decât se pare, distruge imaginea naturii şi a omului; astfel, el vrea să elimine pentru totdeauna caracterul propriu al artei Renaşterii, care consta în întoarcerea completă spre formele eterne ale naturii şi ale omului. Futurismul este simptomatic pentru sfârşitul Renaşterii. El distruge opera lui Michelangelo şi a lui Leonardo. Futurismul a rupt cu totul cu antichitatea, cu principiile formelor eterne ale artei. Formele pe care Renaşterea le căuta proveneau din două izvoare: natura şi antichitatea. Futurismul le neagă pe amândouă. El nu îşi cere formele nici de la natură, nici de la om, el i le cere maşinii. Futurismul cade în desfăşurarea procesului prin care se operează dezmembrarea organică a oricărei unităţi mecanice şi umane. Futuriştii sunt atraşi într-o mişcare al cărei sens nu îl

prind, căci au conştiinţa prea imperfectă despre semnificaţia propriei lor mişcări. Ceea ce rămâne – oricare ar fi valoarea proprie a futurismului – este că imaginea omului, sufletul şi trupul acestuia pier într-o astfel de artă; ele sunt divizate de furtunile omeneşti şi nu rămân din ele decât sfărâmături. Cubismul unui mare pictor ca Picasso dezmembrează deja trupul omului şi tulbură identitatea artistică a omului. Pictura futuristă, în care curentele de mâine au înlocuit repede pe cele de azi, împing încă mai departe divizarea identităţii omeneşti. Marginile oricăror forme naturale au fost violate; totul trece în orice formă, iar omul în obiecte neînsufleţite; anunţuri de ziare, bucăţi de sticlă şi tocuri de pantof pătrund în orice formă naturală pentru a o distruge. Formele trupului omenesc fiind tot formele antice, distrugerea lor este ruptura definitivă cu antichitatea.

Poezia futuristă, de asemenea, descompune sufletul omenesc, introduce în sufletul omului aceleaşi anunţuri de gazetă, bucăţi de sticlă şi tocuri de pantof; ea supune sufletul zgomotului automobilelor şi aeroplanului. Această descompunere a sufletului omenesc era atrasă încă de impresionism. Sufletul omului se descompunea în senzaţii deoarece se pierduse centrul sufletului. Astfel, în măsura în care îşi căuta reazemul său în sine însuşi, omul era condus la ruina propriei sale imagini. Smuls din rădăcinile sale spirituale, din rădăcinile sale eterne, iată-l supus puterii devastatoare a vremii.

Futurismul este produsul autoafirmării omului; însă futurismul este sfârşitul umanismului, autonegarea lui. În futurism omul se pierde pe sine însuşi, încetează de a avea conştiinţa identităţii sale proprii. Omul este dominat de colectivismul neomenos şi nu este o întâmplare că futurismul a arătat că se adaptează aşa bine formelor extremiste ale colectivismului social. Procesul sfârşitului şi dispariţiei Renaşterii, divizarea şi distrugerea imaginii divine în om se pot observa în poezia lui Andrei Biely, unul dintre cei mai remarcabili artişti ai timpului nostru. Andrei Biely are înrudire cu futurismul, dar el întrece cu câteva palme pe futurişti. Arta sa trece dincolo de orice frontieră naturală, de orice formă statică a creaţiei, omul şi cosmosul se contopesc în mişcări fără frâu. Nu s-ar putea regăsi în asemenea artă imaginea omului care nu se distinge în ea de abajurul unei lămpi sau de bulevardele unui mare oraş; ci ea se năruie într-un infinit cosmic. Arta lui Andrei Biely, aşa de caracteristică epocii noastre, este o violare şi o distrugere a tuturor formelor antichităţii

şi Renaşterii, este ceva care se separă de natură, de om şi de Dumnezeu. Este o indicaţie a sfârşitului Renaşterii şi a epocii umaniste.

Arta modernă este din ce în ce mai angajată în sfârşitul acesta al Renaşterii, în crepusculul acesta al formelor omului şi naturii, în năvala de forme barbare, de sunete barbare, de mişcări barbare. Dinamismul acestei arte a pierdut ritmul cosmic. Pozitivismul secolului al XIX-lea era deja preludiul neîndoios al sfârşitului Renaşterii. Pozitivismul era născut din spiritul Renaşterii, dar nu manifestă decât epuizarea acestui spirit. Pozitivismul nu mai este exces de creaţie în ordinea cunoaşterii; se vede dispărând frumoasa încântare a cunoaşterii îndreptată spre descoperirea misterelor naturii. Pozitivismul este deja conştiinţa limitei forţelor omeneşti, este oboseala puterii de cunoaştere. Pozitivismul vede misterele naturii reînchizându-se. În epoca Renaşterii cunoaşterea naturii era rezultatul unei operaţii fericite. Un tip al Renaşterii este Pico dela Mirandola, antipodul exact al oricărui pozitivism. Pateticul lui Leonardo da Vinci este, desigur, contrariul pozitivismului şi, totuşi, cuprinde în sine germenul pozitivismului. În orice domeniu, Renaşterea purta sămânţa propriei sale ruine şi a unui rezultat final cu totul contrar intenţiilor sale, atât în ordinea cunoaşterii, cât şi în celelalte.

Pozitivismul lui Auguste Comte provine din două principii opuse care, din două părţi, ruinează spiritul Renaşterii: raţionalismul „luminilor" şi reacţia spirituală contra revoluţiei franceze. Auguste Comte era un catolic pervertit, un catolic pe dos.[1] Şi, fără îndoială, în el sunt multe elemente medievale; se produce în el o întoarcere la ierarhia medievală, la autoritate şi organizare. Din nou vrea el să subordoneze cunoştinţa şi viaţa omenească unui centru spiritual şi să pună sfârşit anarhiei intelectuale a Istoriei moderne. Nu este fără rost că Auguste Comte pune pe Joseph de Maistre aşa de sus: primise atâta de la el! Dar principiile medievale şi religioase ale pozitivimului lui Auguste Comte, deşi într-o formă pervertită, nu au prevalat în dezvoltarea ulterioară a pozitivismului. În orice caz, elementele cele mai pozitive ale pozitivismului prezintă deja o reacţie contra spiritului Renaşterii. Pozitivismul a ajuns repede la epuizarea principiilor creatoare ale Renaşterii.

Astăzi nu se mai poate vorbi serios de pozitivism în filosofie. În filosofia europeană, criticismul kantian este cel care domneşte de multă vreme. Filosofia criticistă poate fi privită ca una din fazele tardive ale Reformei. În gnoseologia germană contemporană Reforma îşi dă

ultimele sale fructe spirituale şi rafinate. Dacă la începutul istoriei moderne, la izvoarele Reformei, se găseşte revolta omului şi proclamarea drepturilor sale de a se defini, la sfârşitul istoriei moderne, în urmările intelectuale ale Reformei, este omul care vrea, oarecum, să se debaraseze, să se ridice deasupra oricărui antropologism. Filosofia germană contemporană duce, înainte de orice, lupta contra antropologismului, în persoana lui Cohen, a lui Husserl şi atâţia alţii. Ea suspectează pe om, îl vede drept cauză a relativităţii şi nesiguranţei cunoştinţei. Ea tinde spre un act de cunoştinţă neumană. În gnoseologia critică este ceva care te face să te gândeşti la cubism. Şi ea descompune structura cunoaşterii omeneşti în categorii, după cum Picasso şi alţii descompuseră corpul omenesc în cuburi. Astfel se manifestă procesul de fărâmiţare analitică şi de dezmembrare a integrităţii organice.Imaginea omului piere în gnoseologia critică. Şi ea marchează sfârşitul Renaşterii; în ea se epuizează şi mor spiritul şi bogăţia creatoare a Renaşterii.

Astfel, în chiar cunoaşterea însăşi, în măsura în care omul şi-a căutat autodefiniţia şi autoafirmaţia, el a ajuns la negaţia şi distrugerea de sine. Pierzându-şi centrul spiritual, trădând sursa spirituală a fiinţei sale, se pierde şi pe sine însuşi şi imaginea sa eternă. El se lasă în voia unei puteri neumane. Cât de uşor se regăseşte omul în scolastica medievală, faţă de această nouă scolastică gnoseologică! Gnoseologia contemporană este urmarea decăderii spirituale.

Pretudindeni întâlnim acelaşi procedeu de distrugere a omului prin sine însuşi, datorat încrederii sale în propriile-i forţe. În teosofie, unitatea imaginii omului se destramă, se năruie şi devine prada vârtejurilor astrale. Teosofia contemporană este duşmana omului şi a puterilor sale creatoare, în ea nu este nimic care să semene a Renaştere. Teosofia distruge principiul personalităţii ca şi pozitivismul şi criticismul gnoseologic. Ea nu mai crede în realitatea personalităţii omeneşti, cum crede şi cel mai grosolan naturalism materialist. Ea este materialismul distrugător al omului, transplantat însă în lumea spirituală. Teosofi din epoca Renaşterii, ca Paracelsus, aşează pe om foarte sus şi pun înaintea lui problemele creaţiei. Teosofi din epoca noastră, ca Steiner, deşi se intitulează antroposofi, supun pe om, în definitiv, unei evoluţii cosmice, al cărei sens este neînţeles şi calea pe care ei o propun pentru desăvârşirea omului prin sine însuşi nu este o cale creatoare. Teosofia neagă pe Dumnezeu, antroposofia neagă pe om. El nu este decât un moment trecător al evoluţiei cosmice care trebuie depăşit. Curentele teosofice ale

timpului nostru exprimă epuizarea şi stingerea elanului creator al omului. Cu ele, însă, dispare individualitatea omului, încetează liberul joc al puterilor sale. Omul şi-a pierdut centru interior spiritual; el îl caută în compunerea şi descompunerea forţelor cosmice. Cunoştinţa teosofică contemplă cadavrul naturii şi al omului.

Întreaga viaţă intelectuală care domină epoca noastră se ţine sub semnul sfârşitului Renaşterii. Chiar în domeniul ştiinţelor naturale este o rupere cu Renaşterea. Stabilitatea punctului de vedere fizico-matematic al lui Newton este zdruncinată de fizica modernă. Descoperirea entropiei, a radioactivităţii şi a separării atomilor materiei, a principiului relativităţii, în fine, nu sunt oare ca un apocalips al fizicii moderne?

VII

Tendinţele socialiste caracterizează epoca noastră. Ele impregnează nu numai viaţa politică şi economică, ci întreaga cultură şi morală contemporană; ele reprezintă un fel de sentiment al vieţii. Socialismul nu este decât o altă faţă a individualismului, rezultatul descompunerii şi dezagregării individualiste. Pe drumul atomizării societăţii, el este la pândă, ca o fatalitate dialectică interioară; există o ordine de principii care nu poate duce decât la socialism. Socialismul şi individualismul sunt, deopotrivă, duşmani ai unei concepţii organice a lumii. Socialismul apare astfel ca simptomul strălucit al Renaşterii; în el încetează liberul joc al puterilor creatoare, ale omului în timpurile moderne. Forţele omeneşti sunt legate împreună şi depind, în mod necesar, de un centru; acesta, nemaifiind religios, devine social. Pateticul individualităţii creatoare este înlocuit prin pateticul muncii colective obligatorii şi organizate; individualitatea omului este subordonată colectivităţilor, maselor. Figura omului este eclipsată de fantoma colectivismului.

Bogăţia creatoare va face loc, de acum, organizării. Centrul de gravitaţie al vieţii se mută în domeniul economic; în ceea ce priveşte ştiinţele şi arta, cultura înaltă, creatoare, valorile spirituale, acestea sunt considerate ca un „reflex“. Omul este schimbat în categorie economică.

Socialismul are o bază şi o origine umanistă; el este născut din umanismul timpurilor moderne şi nu ar fi fost posibil fără autoafirmarea omului şi fără transferul centrului de gravitaţie al vieţii în bunăstarea omenească. Dar, în socialism, umanismul ajunge la propria sa negare. Conştiinţa clasei proletare este deja o conştiinţă care nu are nimic umanist; este antiumanistă. Omului, într-adevăr, i s-a substituit clasa. Valoarea omului, a sufletului şi a soartei sale individuale este negată. Omul devine un mijloc pentru colectivitatea socială şi pentru dezvoltarea acesteia. Umanismul a fost părintele umanităţii, ca dispoziţie morală. Această umanitate a însemnat domnia omului mijlociu. O astfel de virtute se transformă în socialismul proletar, socialismul fiind scopul umanităţii, denunţarea iluziilor pe care această virtute le cuprindea.

Socialismul pune în lumină marile manifestări ale umanismului: ştiinţele şi arta umanistă, morala şi cultura umanistă. Întregul edificiu umanist dispare şi temelia sa este descoperită. Această temelie se crede că este economia, interesele economice de clasă. Într-adevăr, omul, smulgându-se din centrul spiritual şi de la sursele spirituale ale vieţii, viaţa sa nu mai are decât baze materiale; dar culmile acestora sunt minciuni. Natura omului dispare, se transformă în structura claselor.

Într-un anume sens, Marx avea dreptate cu privire la societatea burgheză a secolului al XIX-lea. „Umanul", pe care Herder îl privea drept scop al istoriei, era supus descompunerii; baza economică a jucat un rol capital în aceasta şi întreaga cultură superioară amintea prea mult reflexul ei. Materialismul economic nu a făcut decât să traducă starea societăţii omeneşti în epoca aceasta, scăderea ei spirituală, robirea ei părţii materiale a vieţii. Este descompunerea materialismului prin sine însuşi, sfârşitul Renaşterii, ruina acestei domnii iluzorii a umanităţii, demonstrarea imposibilităţii pentru om de a fi creator după ce s-a smuls de la Dumnezeu şi s-a ridicat contra Lui. După aceste consecinţe, în civilizaţie se vede că socialismul este sfârşitul neîndoielnic al Renaşterii. Pentru socialism, viaţa omenească nu mai constă în această artă creatoare a omului, în liberul joc al bogăţiei puterilor lui creatoare. Renaşterea era aristocratică. Ea este opera oamenilor care nu erau supuşi necesităţilor existenţei. Pentru socialism, condamnând la moarte orice fel de aristocratism, viaţa omului este o funcţie a unei grele necesităţi şi a muncii colective. În sistemul socialist nu este nici o bogăţie creatoare care să nu fie supusă unui centru material. Renaşterea a proclamat

drepturile omului, ale individualităţii omeneşti înainte de toate, în ştiinţe, arte şi viaţa politică. Socialismul opune drepturilor omului drepturile colectivităţii, care nu este umanitatea,pentru că în ea se vădesc trăsături neumane. În colectivismul la care a ajuns umanismul, în dialectica sa istorică, se văd căzând în ruină toate drepturile omului şi chiar libertatea gândirii care motivase Renaşterea. Orice formă de gândire dovedeşte acum o constrângere, este supusă unei centralizări social-confesionale; adică, odată cu colectivismul, se produce o întoarcere spre Evul Mediu, nu pe o bază religioasă, ci pe baza materialistă a antireligiei.

Sfârşitul Renaşterii care arată epuizarea şi distrugerea principiului personalităţii în societăţile omeneşti, a principiului iniţiativei personal creatoare, a responsabilităţii personale, este triumful principiului colectiv. Acest sfârşit al Renaşterii se remarcă nu numai în socialism, dar, mai ales,în anarhism, care nu este mai puţin caracteristic epocii noastre. Istoria modernă, concepută de Renaştere, s-a manifestat printr-o bogată înflorire a statului. În aceasta s-a deosebit de Evul Mediu, care nu avea despre stat decât o conştiinţă foarte slabă. Evul Mediu era internaţionalist, universalist. Timpurile moderne sunt timpurile statelor naţionale. La baza noilor state este autoafirmarea omului, mai întâi în monarhii, apoi în democraţii. Dar statele naţionale caracterizează timpurile moderne.Aceste state naţionale poartă în ele germenele propriei lor negaţii. Democraţia umanistă clatină baza religioasă a statului şi creează condiţiile prăbuşirii sale anarhice. Anarhismul este sfârşitul statului – opera Renaşterii. În anarhism nu se produce numai o autonegare a statului umanist, ci şi o autonegare şi distrugere a pricipiului personalităţii; este crahul definitiv al individualismului în culmea aparentului său triumf. Principiul personalităţii era strâns şi indisolubil legat de principiul statului. În anarhism triumfează întreaga forţă oarbă a masei, duşmană a personalităţii şi a statului. Spiritul anarhic nu este creator, el poartă în sine o duşmănie înverşunată şi vindicativă în locul bogăţiei creatoare. Este în el o revanşă contra minciunii umaniste. Când societăţile omeneşti sunt stăpânite de setea egalităţii, atunci ia sfârşit orice fel de Renaştere, orice abundenţă creatoare.

Pasiunea egalităţii este şi o pasiune a pismei. Pasiunea egalităţii este o pasiune de neant. Societăţile moderne sunt stăpânite de o pasiune care constă în a deplasa centrul de gravitate al exitenţei, transformându-l într-o duşmănoasă negaţie a fiinţei altuia. Acestea sunt semnele unei societăţi caduce.

VIII

Renaşterea a început prin afirmarea individualităţii creatoare a omului. Ea s-a terminat prin negaţia acestei individualităţi. Omul fără Dumnezeu încetează a fi om; acesta este sensul religios al dialecticii interne a istoriei moderne, istoria măririi şi decadenţei iluziilor umaniste. Omul, golit de spiritul său, devine sclav nu al forţelor superioare, supraumane, ci al forţelor inferioare şi neumane. Spiritul omenesc se întunecă şi spirite neumane îl stăpânesc. Elaborarea religiei umaniste, a definitivei divinizări a omului şi a umanului, constituie tocmai preludiul sfârşitului umanismului, epuizarea forţelor lui creatoare. Înflorirea umanului nu era posibilă decât atât cât omul avea în adâncul său sentimentul şi conştiinţa unor principii mai înalte decât el însuşi, atât timp cât el nu s-a desprins complet de rădăcinile divine. În timpul Renaşterii omul avea încă acest sentiment şi conştiinţă, nu era deci încă pentru el despărţirea absolută. În lungul întregii istorii moderne europeanul nu a rupt complet cu bazele sale religioase. Graţie acestui fapt numai, umanul era încă posibil să existe odată cu dezvoltarea individualităţii şi activitatea creatoare a omului. Umanismul lui Goethe avea un fundament religios, era legat de credinţa în Dumnezeu. Omul, părăsind pe Dumnezeu, se consacră unui element fără înfăţişare şi fără umanitate, el devine robul necesităţii neumane.

În epoca noastră nu mai există nimic din liberul joc al puterilor omului, cărora se datorează aria italiană, ca şi Shakespeare şi Goethe. În epoca noastră se desfăşoară forţe neumane al căror spirit, strivind pe om, înjosesc imaginea lui. Azi nu este omul cel eliberat, ci elementele neumane pe care el le-a dezlănţuit şi ale căror valuri îl izbesc din toate părţile. Omul îşi primise forma şi identitatea sub acţiunea principiilor şi energiilor religioase. Haosul în care pierea imaginea sa nu putea fi întrecut numai de forţe umane. Elaborarea unui univers uman era, de asemenea, opera forţelor divine. Omul Istoriei moderne, desprinzându-se de puterea lui Dumnezeu, spre sfârşitul epocii, şi renegându-şi reazemul, cade din nou în haos, imaginea sa este compromisă şi formele sale se clatină. Energia creatoare a omului nu se concentrează, ci se pulverizează. Constituirea unui rezervor de energie creatoare presupune păstrarea formelor identităţii umane, presupune limitele care disting pe om de stadiile informe şi inferioare. Acest rezervor s-a spart şi energia

creatoare s-a împărţit. Omul îşi pierde formele, marginile sale; el nu mai este apărat contra răului infinit al lumii haotice.

Dacă noi îndurăm ruina Renaşterii în noile curente ale artei, în futurism, în noile curente filosofice, în gnoseologia critică, în mişcările teosofice şi ocultiste, în fine în socialism şi anarhism – care ocupă un loc preponderent în viaţa socială a epocii noastre – o simţim şi în curentele vieţii religioase şi mistice. În unele din ele se vede umanismul dezagregându-se şi acest proces de dezagregare aduce şi dezagregarea imaginii omeneşti şi a formelor umane. În altele, umanismul este întrecut de principii superioare şi omul îşi cere din nou salvarea imaginii sale şi a formelor sale, izvoarele divine ale vieţii. Dar, şi într-un caz şi în celălalt, Renaşterea istorică ia sfârşit şi se produce o întoarcere la principiile medievale. Umanismul a însemnat o trădare a realităţii sfinte şi omul plăteşte aceasta cu preţul istoriei sale, el suferă deziluzii peste deziluzii.

Azi începem a asista la barbarizarea lumii europene. După decadenţa rafinată care a marcat apogeul culturii europene este rândul invaziei barbariei. Aici se poate spune că războiul mondial va fi avut un rol fatal în soarta Europei. Europa civilizată, umanistă, s-a despuiat şi ea este acum fără apărare în faţa invaziei barbare, înăuntru ca şi în afară. Zgomotele surde ale barbariei subterane se auzeau deja de mult. Societatea burgheză a Europei nu a făcut nimic pentru salvarea anticelor şi eternelor realităţi sfinte ale Europei. Ea trăia fără grijă contând pe o prosperitate interminabilă. Europa este spre apusul ei. Societatea europeană intră într-o perioadă de bătrâneţe şi caducitate.

Un nou haos de popoare ar putea surveni. Feudalizarea Europei ar fi posibilă. În istoria umanităţii nu există progres în ascensiune rectilinie, progres în care oamenii secolului al XIX-lea credeau aşa de tare încât şi-au făcut din el o religie. În istoria societăţii şi civilizaţiei se remarcă procese organice, aducând cu ele perioade de tinereţe şi maturitate, de înflorire şi ruină. Azi, noi trăim nu atât începutul unei lumi noi cât sfârşitul unei lumi vechi. Epoca noastră aminteşte sfârşitul lumii antice, căderea imperiului roman, epuizarea şi secătuirea culturii greco-romane – izvorul etern al oricărei culturi umane. Curentele moderne în artă aduc aminte pierderea formelor antice perfecte şi barbarizarea antichităţii. Procedeele sociale şi politice ale timpului nostru amintesc procedeele care dominau în epoca imperiului lui Diocleţian, care sechestrau pe om. Cercetările religioase, filosofic-mistice ale timpurilor noastre ne amintesc de sfârşitul filosofiei greceşti, de setea

după întrupare a unui Dumnezeu-om. Spiritualicește, timpul nostru seamănă cu universalismul și cu sincretismul epocii elene. O imensă nostalgie cuprinde cea mai mare parte a omenirii. Este semnul venirii unei noi epoci religioase.

IX

Experiența umanistă trebuie să fie epuizată. Căile umanismului sunt astăzi toate parcurse; dar este nevoie să se meargă mai departe. Dialectica internă și distrugătoare pe care o cuprindea umanismul a adus omului o gigantică materie de experiență. Ori o întoarcere la această stare mai simplă în care se găsea omul european – înaintea erei umaniste a timpurilor moderne – este imposibilă. Timpurile moderne au dedublat și ascuțit totul în om. În aceasta stă principala lor semnificație, mult mai mult decât în cuceriri sau realizări pozitive. Cercetările timpurilor moderne ne aduc o mare cunoștință prin umanism. O mare problemă a fost pusă. Azi omul a sfârșit cu viața separată de centru său religios și căutarea unui nou echilibru religios al vieții sale – adică o aprofundare spirituală – este iminentă. Omul, în toate direcțiile activității sale, nu se mai poate menține mult la exterior, la suprafața ființei. El trebuie să întreprindă o mișcare în adâncime ori să se videze definitiv. După marile încercări și zguduiri ale timpului nostru, o adâncire trebuie să se producă. Este în puterea omului european să se degajeze odată pentru totdeauna de iluzia umanistă. Se produce o sciziune între cele două părți opuse dinafară și dinăuntru. Judecând după numeroasele simptome, ne apropiem de o nouă epocă istorică, de o epocă asemănătoare primului ev mediu, acela încă obscur al secolelor al VII-lea, al VIII-lea și al IX-lea care au precedat Renașterea medievală. Și mulți dintre noi trebuie să-și simtă afinitatea cu ultimii romani. Acesta este un sentiment nobil. Ceva comparabil nu se trezea oare în noul suflet creștin al Fericitului Augustin, când pericolul amenința Roma cu năvala lumii barbare? Tot astfel, acum, mulți dintre noi pot să se considere ultimii și credincioșii reprezentanți ai vechii culturi creștine din Europa amenințată de foarte mari pericole externe și interne.

De-a lungul epocii acesteia de barbarie nouă, deși civilizată, pe care o presimțim, va fi nevoie să purtăm lumina nestinsă, cum a fost

purtată altădată de Biserica creştină. Numai în creştinism se relevează şi se păstrează imaginea omului. Creştinismul a scăpat pe om de demonii naturii care îl sfâşiau în universul păgân, adică, vreau să zic, de demonolatrie. Numai mântuirea creştină a putut da omului puterea de a se ridica şi spiritualiceşte, de a se ţine drept; ea a smuls pe om din puterea forţelor elementare ale naturii, în care omul căzuse şi cărora se dăduse sclav.Lumea antică a elaborat forma omului. În ea a apărut energia creatoare a omului, dar personalitatea omenească nu era încă scăpată de dominaţia forţelor elementare ale naturii, omul spiritual nu era încă născut. A doua naştere a omului, care nu mai e naturală, ci spirituală, are loc în creştinism. Umanismul, el însuşi, îşi primeşte adevărata sa umanitate de la creştinism. Antichitatea nu era capabilă să i-o dea. Dar umanismul, în dezvoltarea sa, a separat umanitatea de fundamentele sale divine. Şi iată că atunci când umanismul – la sfârşit – a despărţit pe om de divinitate, el s-a întors, în acelaşi timp, împotriva omului şi s-a pus să distrugă chipul acestuia; pentru că omul este chipul şi asemănarea lui Dumnezeu. Când omul nu a mai vrut să fie decât chipul şi asemănarea naturii – adică un om natural – el s-a supus, prin aceasta, chiar forţelor elementare inferioare şi şi-a înstrăinat chipul. Omul este din nou hărţuit de demonii în faţa cărora este neputincios a le rezista şi de care nu se poate apăra. Centrul spiritual al personalităţii omeneşti s-a pierdut. Întoarcerea umanismului contra omului constituie tragedia timpurilor moderne. El este cauza înfrângerii fatale a Renaşterii şi a ruinii sale inevitabile.

Oamenii epocii noastre spun bucuroşi că creştinismul nu a reuşit, nu şi-a ţinut făgăduielile sale şi conchid la absurditatea unei întoarceri spre el. Dar faptul că umanitatea europeană nu a realizat creştinismul, că l-a desfigurat şi l-a trădat chiar, nu poate să constituie un argument valabil contra adevărului şi autenticităţii lui. Căci Hristos nu a făgăduit împlinirea Domniei Sale aici, pe pământ, El a spus că Împărăţia Sa „nu e din lumea acesta". El a prezis pentru sfârşit bogăţia credinţei şi a dragostei. Neadevărul umanităţii creştine este un neadevăr omenesc, o trădare şi o decădere omenească; este o slăbiciune şi o greşală omenească şi nu un neadevăr creştin şi divin. Întreaga indignare pe care a stârnit-o catolicismul n-ar fi fost nedreaptă, dacă ar fi fost îndreptată numai contra umanităţii catolice şi nu contra lucrurilor autentic sfinte ale Bisericii catolice. Numai că omul, de la început, a alterat creştinismul, l-a desfigurat prin căderile sale şi, la sfârşit, s-a ridicat contra lui făcând

adevărul creştin responsabil de propriile sale păcate şi de propriile sale căderi. Viaţa spirituală creatoare nu este numai treaba lui Dumnezeu, ci este şi treaba omului. Se oferă omului o imensă libertate, care este imensa încercare a forţelor spiritului său. Dumnezeu, El însuşi – dacă se poate spune – aşteaptă de la om o acţiune creatoare, un aport creator. Dar, în loc de a-şi întoarce spre Dumnezeu chipul său creator şi de a-şi consacra lui Dumnezeu libera bogăţie a forţelor sale, omul şi-a cheltuit şi distrus forţele sale creatoare în afirmarea de sine, rămânând numai la suprafaţa lucrurilor.

Aceasta a produs o mare tristeţe. Se pare că se distruge şi moare însăşi frumuseţea, aşa că liberul joc al forţelor creatoare ale omului pare a fi devenit, de acum înainte, ca şi imposibil; libera individualitate a omului pare să fi ajuns la sfârşitul său. Totuşi, ar fi micime de suflet şi lipsă de credinţă să te laşi pradă descurajării. Capacitatea regenerării naturii omeneşti este infinită; dar nu se poate concepe azi o regenerare spirituală a omului şi a operelor lui decât printr-o adâncire a creştinismului, printr-o ultimă revelare a imaginii lui Hristos în om, prin credinţa în revelaţia creştină a personalităţii omeneşti. În 'creştinism antropologia nu este încă isprăvită. Revelaţia, în ceea ce priveşte pe om, nu şi-a arătat încă toate bogăţiile sale. Acesta este sensul problemei antropologice puse de umanismul care a produs timpurile moderne. Europa contemporană a avnsat prea mult în trădarea revelaţiei creştine, a personalităţii omeneşti şi, de aceea, a lăsat-o pe aceasta pradă vârtejului instinctelor elementare, care se însărcinează să o fărâmiţeze. Astfel, ea a lăsat să pătrundă în sânul civilizaţiei sale un principiu haotic care poate să o arunce într-o perioadă de barbarie. Dar nici un vârtej, nici un instinct elementar nu este capabil să stingă lumina revelaţiei creştine a Dumnezeului-Om. Porţile iadului nu o vor putea birui. Iată pentru ce izvorul luminii va subzista, oricât de des ar fi întunericul înconjurător. Şi noi trebuie să ne simţim nu numai ultimii romani credincioşi veşnicului adevăr şi veşnicei frumuseţi, ci şi veghetorii întorşi în direcţia invizibilei zile creatoare a viitorului, când se va ridica soarele noii renaşteri creştine. Poate se va manifesta această renaştere în catacombe şi nu se va produce decât pentru unii. Poate că nu va avea loc decât la sfârşitul vremii. Nu stă în putinţa noastră de a şti. Dar ceea ce ştim sigur este că lumina şi frumuseţea eternă nu pot fi distruse prin nici un întuneric ori haos. Victoria cantităţii asupra calităţii, a acestei lumi limitate asupra celeilalte lumi, este totdeauna iluzorie. Şi iată de ce, fără frică şi fără descurajare,

trebuie să trecem din lumina Istoriei moderne spre acest întuneric medieval. Falsa şi mincinoasa lumină să se retragă.

X

Tema mea este europeană, nu rusească. Rusia a rămas în afara formidabilei mişcări umaniste a timpurilor moderne. În ea nu a existat Renaşterea, spiritul Renaşterii fiind străin poporului rus. În Rusia trăieşte eminamente orientul, ceea ce este şi în zilele noastre. În ea niciodată principiul personalităţii nu s-a dezvoltat complet. O bogată înflorire a individualităţii omeneşti creatoare îi rămâne necunoscută. Dar ruşii şi-au însuşit ultimele fructe ale umanismului european în epoca dezagregării acestuia, atunci când se distrugea el însuşi şi se întorcea împotriva asemănării omului cu Dumnezeu. Şi nici un popor nu a ajuns în distrugerea imaginii omului, a dreptului omului şi a libertăţii lui până la extremele poporului rus. Nici un popor nu a arătat o duşmănie aşa de deschisă contra puterii creatoare,o ură aşa de invidioasă contra oricărei dezvoltări a individualităţii omeneşti, cum a arătat-o poporul rus.

Este în aceasta ceva înspăimântător pentru noi ruşii. Noi experimentăm în forma sa extremă ruina Renaşterii. Netrăind însăşi Renaşterea, neposedând nici o amintire strălucită despre un trecut de bogate creaţii, întreaga mare literatură rusă a rămas străină de spiritul Renaşterii şi în ea nu se simte belşugul de forţe, ci un rău al sufletului, torturanta căutare a unui mijloc de a scăpa de pierzanie. În Puşkin singur se poate distinge ceva asemănător spiritului Renaşterii, dar spiritul lui nu a dominat în literatura rusă. Acum trecem prin futurism, duşmanul Renaşterii, fără a fi trăit fazele creatoare ale Renaşterii; trecem prin socialism şi anarhie, duşmanii Renaşterii, fără a fi trecut prin libera dezvoltare a unui stat naţional; trecem prin curentele filosofice şi teosofice, duşmanii Renaşterii, fără a fi cunoscut farmecul cunoştinţei. Nu ne-a fost dat să trăim bucuria unei umanităţi libere. Aşa este, în singularitatea sa, destinul amar rusesc. Dar vom resimţi nostalgia adâncirii spirituale. Va trebui să ne informăm despre fundamentele divine ale omului şi ale artei lui. O sancţiune religioasă a artei, a creaţiei umane este posibilă la noi? Religiozitatea rusă nu a produs-o niciodată şi numai de ea este legată posibilitatea unei regenerări spirituale a Rusiei. Poate că

noi; ruşii, nu suntem capabili a lua parte decât la o Renaştere creştină? Dar, pentru aceasta, trebuie să trecem printr-o mare penitenţă şi puritate, trebuie să distrugem prin foc superstiţia şi idolatria umanismului mincinos şi distrugător, în numele ideii creştine a omului.

NOUL EV MEDIU

I

În istorie, ca și în natură, există un ritm, o succesiune ritmică de epoci și perioade; o alternanță de diferite tipuri de cultură, de flux și reflux, de ridicări și coborâri. Periodicitatea și ritmul sunt proprii oricărei vieți. Se poate vorbi de epoci organice și critice, de epoci diurne și nocturne, „sacre“ și „seculare“. Ne este dat să trăim istoricește într-o epocă de tranziție. Lumea veche – dacă se poate spune așa despre timpurile moderne care, printr-un obicei nu mai puțin vechi, sunt încă numite „timpuri moderne“ atunci când ele sunt perfect caduce – ajunge la sfârșitul său și se descompune. Și iată că ia naștere o lume nouă, o lume necunoscută. Este curios a constata că acest sfârșit al unei lumi vechi și această naștere a unei lumi noi apar simultan unora ca o „revoluție“, altora ca o „reacție“. Aceasta pentru că revoluția și reacția așa s-au amestecat încât nu se mai disting bine acești doi termeni unul de altul. Să recunoaștem că epoca noastră este sfârșitul timpurilor moderne și începutul unui nou Ev Mediu. Desigur, nu înțeleg să prezic mersul exact pe care îl va urma Istoria; aș vrea numai să încerc a indica trăsăturile și tendințele care vor alcătui aspectul reînnoit al societății și culturii.

Se interpretează adesea gândirile mele pe dos și se scot din acestea concluziile cele mai eronate. Explicația este că gândirea mea este comentată după ideile în curs și că unii vor să o lege de una sau de altă directivă a gândirii moderne atunci când, de fapt, este vorba în mod esențial de altceva. E în substanța însăși a filosofiei mele ca să nu aibă nici un raport cu gândirea acestor timpuri moderne, care sunt pentru mine deja trecute. E gândirea unei alte lumi care începe, a unei alte lumi care va fi un fel de nou Ev Mediu. Principiile spirituale ale timpurilor moderne sunt uzate; forța lor spirituală epuizată. Ziua raționalistă a

istoriei este trecută; steaua ei apune, iată amurgul, ne apropiem de noapte. Mijloacele de investigaţie care conveneau naturii solare a zilei nu ar putea să ne fie acum de nici o utilitate pentru a descurca evenimentele şi fenomenele care se reataşează acestei ore a serii istorice. Toate semnele, toate dovezile sunt în aceasta şi mărturisesc că suntem ieşiţi dintr-o eră diurnă pentru a intra într-una nocturnă. Oamenii de intuiţie au presimţit-o. Acum, această stare se anunţă ca funestă sau, poate, exagerăm noi prin pesimism? Iată o chestiune care nu are nici un sens deoarece decurge dintr-un raţionalism care se opune adevăratului spirit al istoriei. Ceea ce este sigur este că valurile minciunii cad, descoperind simpla goliciune a binelui şi răului. Noaptea nu este mai puţin minunată ca ziua, ea nu este mai puţin a lui Dumnezeu. Splendoarea stelelor o luminează şi noaptea are revelaţii pe care ziua le ignoră. Noaptea are mai multă familiaritate cu misterele originii decât ziua. Prăpastia – acel „Ungrund“ al lui Jakob Böhme – nu se deschide decât noaptea, în timp ce, din contră, ziua întinde asupra ei un văl. Tiutchev, marele poet al nopţii elementare, ne-a descoperit misterele corelaţiei zilei şi nopţii:

Această prăpastie lipsită de nume
A acoperit-o cu un văl de aur
Înalta voinţă a Dumnezeilor.
Ziua este acest văl strălucitor...

Să vină noaptea. Ea, venită, despoaie lumea fatală de ţesătura binecuvântată, pe care o ia cu sine.

Şi prăpastia e goală înaintea noastră.
În groaza ei şi în întunericul ei,
Fără hotare între noi şi ea.
Astfel, noaptea ne aduce frică.

Când întunericul se apropie, conturunle, limitele formelor dispar.

Se întunecă umbrele albastre,
Tac toate zgomotele, se şterg culorile;
Viaţa, mişcarea, puţin câte puţin, se resorb.

Tiutchev vede în această clipă „ora nostalgiei inexprimabile". Trăim ora confuză, ora nostalgică, în timp ce prăpastia este descoperită şi toate vălurile aruncate. Tiutchev numeşte noaptea: „sfântă". Şi el zice că, la ora aceasta a nopţii:

Omul, acest orfan fără adăpost,
Iată-l neputincios şi gol
Cu faţa la întuneric şi prăpastie.
Orice lumină şi orice viaţă
Nu-i mai sunt decât un vis mort şi foarte depărtat
Şi acest nocturn enigmatic şi străin
Îi e dat să recunoască o moştenire fatală.

Noaptea aparţine mai mult metafizicii, ontologiei decât ziua. Vălul zilei nu numai în natură, dar încă în istorie nu este fixat. El se dă uşor în lături, nu are consistenţă. Întregul sens al epocii noastre, aşa de dureros pentru existenţa practică a indivizilor, rezidă în descoperirea acestei prăpăstii a fiinţei, în această întâlnire în faţă cu principiul vieţii, în descoperirea „fatalei moşteniri". Şi aceasta înseamnă intrarea în noapte.

Ca şi Oceanul care încinge pământul
Visul îmbrăţişează viaţa noastră
Să vie noaptea, şi elementul
Loveşte ţărmul cu valurile sale sonore,
Vocea sa ne grăbeşte şi ne invită;
În portul magic se mişcă barca,
Fluxul creşte şi ne aduce
Către imensitatea sa întunecoasă
Şi bolta cerului în gloria astrelor
Aruncă privirea adâncurilor
Atunci când plutim pe prăpastia aprinsă
Înconjuraţi din toate părţile.

Se consideră Tiutchev, de obicei, ca poet al naturii şi al puterilor ei nocturne. Versurile pe care le-a consacrat istoriei sunt de un caracter diferit, sunt scrise sub lumina zilei istorice. Tiutchev este mai

profund decât se crede, este un fenomen de prezicere, este precursorul nopții istorice, în care vedem anagajată această epocă al cărei profet este. Alexandru Bloch va apare asemenea, mai târziu, ca un poet al nopții căzătoare: „pasiunile sălbatice sunt dezlănțuite sub jugul funest al lumii...". Nu sunt „aurore" pe care le vedea cum a presupus, pe nedrept, Andrei Biely, care se înșeală deopotrivă asupra propiei sale viziuni. Nici Bloch, nici Biely nu au avut cheia presimțirilor lor și interpretarea pe care au dat-o venirii „revoluției" este falsă. Revoluția nu este un răsărit, o auroră, ea nu este începutul unei zile noi; ci un apus, întuneric, declinul suprem al unei zile sfârșite. Intrăm într-o perioadă dinamică a istoriei:

Atunci când plutim pe prăpastia înflăcărată
Înconjurați din toate părțile,
Fluxul crește și ne atrage
Spre obscura sa imensitate.

Să ne aducem aminte de „Noaptea" lui Michelangelo, cum a preamărit-o el. Se poate ca ziua să ne înșele, ca ordinea zilei să ne obosească, ca energia chiar a vieții să ajungă să se epuizeze, ca valurile zilei să se descompună. Atunci acela care a trăit la suprafața lucrurilor poate fi prins de nostalgia izvoarelor, a rădăcinilor ființei. Procesul chiar al mișcării către adânc, către interior evocă o stingere a luminii zilei, seamănă unei adânciri în întuneric. Marele mistic Jean de la Croix vorbește de „noaptea obscură". Simbolica trupească veche a istoriei se năruie și umanitatea are nevoie de o simbolică nouă, care să știe a exprima ceea ce se petrece în profunzimile spiritului.

Ziua istorică, înainte de a face loc nopții, nu se termină niciodată fără foarte mari răsturnări și catastrofe. Ea nu se retrage pașnic. Apusul soarelui antichității a fost întovărășit de răsturnări și catastrofe; impresia pe care a lăsat-o este aceea a unei ruini iremediabile. Începutul timpurilor noi are drept marcă barbarizarea. Întreaga ordine istorică pe care o construise antichitatea a fost cotropită de năvala forțelor haotice. Aici trebuie să ne aducem aminte că cele mai teribile războaie sau revoluții – naufragiul civilizațiilor, distrugerea imperiilor – nu sunt datorate numai relei voințe a oamenilor, ci sunt, de asemenea, opera Providenței. Epoca noastră seamănă aceleia care a văzut năruirea lumii antice. Or, atunci era apusul unei culturi incomparabil mai înalte decât cultura zilelor noastre și decât civilizația secolului al XIX-lea. Și, în acele

timpuri, nu se putea înţelege chiar că o minune sublimă a culturii elene – ca Platon – să se fi îndreptat spre noaptea care venea spre a ieşi mai curând din ziua elenă. În epoca noastră se găsesc încă istorici – Beloch bunăoară – care să vadă în Platon o reacţie contra mersului ascendent al civilizaţiei greceşti către progres şi lumină. O reacţie, fie. Dar o reacţie destinată să dureze foarte mult timp – mii de ani. O reacţie, dar îndreptată spre ce viitor? Fără îndoială, Dostoievski al nostru va fi fost un reacţionar de acest fel. Ei bine, se poate zice despre Evul Mediu că este noaptea Istoriei universale.

Eu nu iau aceasta în înţelesul curent al „întunericului Evului Mediu" inventat de „luminătorii" timpurilor moderne; ci într-un sens altfel profund, altfel ontologic. Numesc „Ev Mediu" epoca pe care ritmul istoric o substituie celei de ieri şi este trecerea raţionalismului timpurilor moderne la un raţionalism sau, mai degrabă, la un supraraţionalism al timpurilor medievale. „Luminile" timpurilor moderne nu au decât să trateze aceasta drept obscurantism, puţin importă. Sunt convins – în ce mă priveşte – că aceste lumini sunt persoane excesiv de întârziate, că starea lor de spirit este din cele mai retrograde şi aparţin literalmente unei epoci perimate. Am ferma convingere că nu mai e posibilă o întoarcere la cutare fel de a gândi, nici la cutare concepţie de viaţă care a precedat războiul mondial, revoluţiile şi răsturnările cărora nu numai Rusia, dar chiar Europa şi lumea întreagă le-a fost teatru. Toate aspectele obişnuite ale gândirii şi felului de a trăi adoptate de oamenii cei mai avansaţi şi cei mai prieteni ai progresului – adică revoluţionarii secolelor al XIX-lea şi al XX-lea – au îmbătrânit în disperare şi au pierdut orice fel de semnificare pentru ora prezentă, cu atât mai mult pentru viitor. Toţi termenii, toate cuvintele, toate noţiunile trebuie să fie luate într-un sens reînnoit, mai profund, mai ontologic. În curând va fi jenant, imposibil de a recurge la cuvinte cărora se va vrea să li se atribuie vechile calificări de progres sau reacţie. Aceşti termeni, aceste noţiuni sunt pe punctul de a primi sensul lor adevărat, sensul lor ontologic. Vine timpul când pentru toţi se va pune chestiunea de a şti dacă progresul a fost „un progres" şi dacă nu a fost, din contră, o destul de sinistră reacţie; o reacţie contra sensului universului, contra autenticelor baze ale vieţii. Să ne înţelegem asupra cuvintelor pe care le întrebuinţăm pentru ca să evităm neînţelegerile absolut ineficace şi supărătoare.

II

Ruşilor le place mult să discute pentru a şti dacă un lucru este „reacţionar" sau nu. Nu este o problemă gravă, care să nu întâmpine critica lor. Este un obicei vechi al intelectualilor ruşi. Se credea, cu drept cuvânt, că revoluţia îi va elibera de acest rău obicei. Dar nu, încă şi azi se întreţin la noi discuţii interminabile asupra chestiunii reacţiei şi progresului, ca şi cum în lume totul nu a fost răsturnat şi ca şi cum vechile criterii ale intelectualilor păstrează încă cea mai uşoară semnificaţie. Încercaţi, deci, de a aplica Istoriei universale criteriile noastre de reacţie sau de revoluţie, de a situa „dreapta" voastră şi „stânga" voastră. Absurditatea aceasta vă sări în ochi şi mulţimea categoriilor voastre conceptuale va părea uimitor de înapoiată.

În timpul căderii lumii antice şi al naşterii creştinismului, a fi „reacţionar" însemna de fapt a apăra principiile civilizaţiei şi ale culturii antice; dar era în cel mai înalt punct „progresiv", adică revoluţionar, acela care apăra acele principii spirituale, care, mai târziu, vor fi frământat cultura medievală. Spre „întunericul" Evului Mediu ducea şi revoluţia spirituală şi activitatea creatoare de atunci. Oamenii adevăratei mişcări spirituale şi de avangardă nu sunt ultimii cetăţeni, ultimii scriitori şi filosofi ai antichităţii, ci Părinţii şi Învăţaţii Bisericii care au trăit în acele timpuri. În epoca Renaşterii însă – aurora Istoriei moderne – noutatea, mişcarea este, din contră, întoarcerea la antichitate şi la vechile principii. Joseph de Maistre, ca şi mişcarea romantică de la începutul secolului al XIX -lea au fost o reacţie contra revoluţiei franceze şi a „luminilor" secolului al XVIII-lea şi, totuşi, aceştia au avut această activitate premergătoare, care rodeşte întreaga gândire a secolului următor.

Ceea ce se poate defini în mod propriu ca „reacţionar" este voinţa de a reveni la un trecut foarte apropiat, la starea de spirit şi la felul de a trăi care dominau până în clipa unei foarte recente răsturnări. Astfel, după revoluţia franceză, era extrem de reacţionar să fi vrut să revii la organizarea materială şi spirituală a secolului al XVIII-lea, organizaree care tocmai născuse revoluţia; şi nu era considerată deloc ca reacţionară voinţa de a reveni la principiile medievale, la ceea ce au ele etern; în fine, la ceea ce tercutul comportă ca etern. Întoarcerea spre trecut, adică spre ceea ce e prea temporar, este imposibilă. Nu se poate întoarce decât spre

ceea ce, în trecut, este etern. În zilele noastre, ceea ce ar trebui considerat ca reacționar ar fi o reîntoarcere la aceste principii ale timpurilor moderne, care au triumfat definitiv cu societatea secolului al XIX-lea şi pe care o vedem descompunându-se azi. A reveni la o cristalizare a principiilor stabilite de timpurile moderne, iată ce este o reacţie în sensul cel mai peiorativ al cuvântului şi o piedică spre drumurile activităţii creatoare. Lumea veche, care se distruge şi la care nu s-ar mai putea reveni, este pozitiv pentru Istoriea modernă, cu luminile sale raţionaliste, cu individualismul şi umanismul său, liberalismul şi teoriile sale democratice, cu strălucitele sale monarhii naţionale şi politica sa imperialistă, cu monstruosul său sistem economic de industrializare şi capitalizare, cu aparatele sale de tehnică modernă, cu biruinţele sale exterioare şi reuşitele sale practice, cu lăcomia neînfrânată şi fără măsură a vieţii sale publice, cu ateismul său şi dispreţul suveran faţă de suflet, cu lupta sa brutală de clasă şi, pentru a sfârşi, cu socialismul, corolarul întregii istorii contemporane. A, desigur, am relua cu plăcere vorbele cântecului revoluţionar: „să renegăm lumea veche“, dar înţelegând sub numele de „lume veche“ această lume a timpurilor moderne menită distrugerilor.

Când scriu că o lume istorică oarecare este destinată distrugerii, fireşte, nu vreau să spun că nimic nu va rămâne din această lume, că nu se găseşte nimic în ea pentru eternitate. Nu se poate spune aceasta despre nici o epocă istorică. Nu este un efect al întâmplării dacă istoria modernă a avut loc. În ea se găsea o mare tensiune a forţelor umane, ea a fost o mare experienţă a libertăţii. Noi nu am vrea să neglijăm pe Leonardo, nici pe Michelangelo, Shakespeare sau Goethe, nici pe toţi puternicii crainici ai libertăţii umane. Autoafirmarea umanistă a fost un moment substanţial în destinele spiritului omenesc şi experienţa trăită a acestei autoafirmări nu a fost zadarnică. Ea a îmbogăţit pe om. Erezia umanistă, creată de istoria modernă, a pus o mare problemă, care conţinea însă un adevăr desfigurat. Noul Ev Mediu va face loc acestei experienţe a libertăţii, pe care a făcut-o lumea modernă, cu toate achiziţiile reale, pe care i le datorăm în ordinea conştiinţei şi a fineţii sufletului, pe care le-a produs. Experienţa timpurilor moderne nu ne permite să ne reîntoarcem la vechiul Ev Mediu; numai un Ev Mediu nou e posibil. După cum, după experienţa medievală, o întoarecere la lumea antică nu s-ar mai fi putut efectua, ci numai renaşterea care reprezintă o formă complexă de colaborare a elementelor creştine şi păgâne. Leon Bloy zicea: „a suferi

trece, a fi suferit nu trece niciodată". Nici lumea antică nu pierise pentru totdeauna, nici lumea medievală, deşi şi pentru una şi pentru alta era sosită ora de a fi înlocuite. Este acelaşi lucru azi; lumea modernă traversează o gigantică revoluţie, nu însă o revoluţie comunistă care, în fondul ei, este tot ceea ce este mai reacţionar – fiind putreziciunea elementelor descompuse ale lumii vechi – ci o adevărată revoluţie a spiritului. Apelul la un nou Ev Mediu, azi, nu este decât un apel la această revoluţie a spiritului, la o reînnoire totală a conştiinţei.

Umanismul timpurilor moderne este perimat şi, pe toate planurile culturii şi vieţii sociale, are loc contrariul său, ducându-ne cu adevărat la negarea imaginii omului. Ideologia umanistă este, în zilele noastre, o ideologie înapoiată şi ar fi, cel puţin, regresivă. Totuşi, ceea ce se leagă de această mişcare sunt deducţiile antiumaniste pe care comunismul a ştiut să le tragă din umanism pentru a le adapta epocii noastre. Ori, epoca în care trăim face să apară lucrurile în goliciunea lor; este o epocă de trezire. Observaţi ce este – despuiată şi fără văl – natura umanismului, a acestui umanism care, în alte timpuri, apărea aşa nevinovat şi curat. Acolo unde nu este Dumnezeu, nu este deloc omul. Aceasta este descoperirea experimentală a timpurilor noastre. Observaţi ce este cu adevărat natura socialismului, acum când întâlniţi ultimile lui limite. Dar, un alt adevăr, care nu e mai puţin evident, este că nu există neutralitate religioasă, absenţă de religie. Religiei lui Dumnezeu adevărat i se opune numai religia lui Satan; în faţa religiei lui Hristos - religia lui Antihrist. Regatul neutru al umanismului, care a vrut să se instaleze într-o ordine intermediară între cer şi iad, se năruie şi, de aceea, se arată prăpastia de sus şi cea de jos. Contra lui Dumnezeu-Omul se ridică nu omul regatului neutru şi intermediar, ci omul-Dumnezeu, omul care s-a aşezat el în locul lui Dumnezeu şi se manifestă cei doi poli opuşi , acel al fiinţei şi al nefiinţei.

Religia nu poate rămâne o afacere privată, cum o voiau timpurile moderne. Ea nu poate fi autonomă, cum nu pot fi, de altfel, nici celelalte domenii ale culturii. Religia devine, în cel mai înalt grad, un lucru general, colectiv, care conduce întregul rest. Comunismul este dovadă. El rupe cu sistemele de independenţă şi laicitate ale timpurilor moderne; el cere o societate de natură sacră, o supunere a tuturor aspectelor vieţii la religia dracului, la religia lui Antihrist. În aceasta consistă imensa semnificare a comunismului. Prin aceasta depăşeşte el limitele Istoriei moderne, deoarece răspunde unui sistem cu totul altul şi

pe care sunt obligat să-l numesc: „medieval". Dezagregarea regatului secular umanist, descoperirea pe toate planurile de principii, tot aşa de opuse ca şi polii - iată, desigur, sfârşitul epocii religioase a timpurilor moderne şi începutul unei alte epoci religioase, a unei noi epoci medievale.

Aceasta nu înseamnă că în noul Ev Mediu va triumfa în mod absolut – din punct de vedere al cantităţii – religia adevăratului Dumnezeu, religia lui Hristos; ci aceasta vrea să spună că, în această epocă, întreaga viaţă, cu toate aspectele ei, se va pune sub semnul luptei religioase, a manifestării principiilor extreme religioase. Epoca luptei îndârjite între religia lui Dumnezeu şi a diavolului, între principiile creştine şi anticreştine, nu va mai fi o epocă seculară, ci religioasă, o epocă de tip sacru, chiar dacă religia lui Satan şi spiritul lui Antihrist ar domina cantitativ. Pentru aceasta, comunismul rus, cu desfăşurarea dramei religioase pe care o comportă, aparţine deja noului Ev Mediu şi nu Vechii istorii moderne.

De asemenea, nu se poate discuta asupra comunismului rus, rezemându-se pe categoriile acestei istorii, pe categoriile umanismului, ale democraţiei şi chiar ale socialismului umanist; şi nu se poate, cu privire la el, să se vorbească de libertate şi de egalitate, înţelegând aceste cuvinte în spiritul revoluţiei franceze. În bolşevismul rus s-a trecut peste orice măsură; este o atingere sfâşietoare cu ceva suprem. Tragedia bolşevismului rus se joacă nu în atmosfera luminoasă a Istoriei timpurilor moderne, ci în elementul misterios al nopţii Evului Mediu. Nu te poţi orienta în comunismul rus decât după stele. Pentru a pătrunde sensul revoluţiei ruse trebuie să trecem de la astronomia Istoriei moderne la astrologia Evului Mediu. Rusia – şi în aceasta constă singularitatea soartei sale – nu a putut niciodată primi, în întregime, cultura umanistă a timpurilor moderne, conceptul lor raţionalist, logica lor formală şi dreptul lor formal, neutralitatea lor în materie religioasă. Rusia nu a ieşit niciodată cu totul din Evul Mediu – epocă sacră . Ea a sărit – pentru a zice astfel – fără tranziţie de la ruinele vechiului Ev Mediu, de la bătrâna teocraţie, la noul Ev Mediu, la noua satanocraţie. În Rusia, umanismul nu s-a tradus niciodată decât în formele fixe ale omodeismului, în figurile lui Kirilov, ale lui Piotr Vierchovenski şi Ivan Karamazov (toţi trei personaje din Dostoievski, primii doi din „Posedaţii" şi al treilea din „Fraţii Karamazov") şi nicidecum după spiritul istoriei umaniste occidentale a timpurilor moderne. Aceasta este raţiunea pentru care, în trecerea Istoriei

contemporane la noul Ev Mediu, va fi hotărât, în trecerea Rusiei, un rol cu totul special; ea va naşte mai degrabă pe Antihrist decât o democraţie umanistă şi o cultură de laicism şi neutralitate.

III

Intrarea în noul Ev Mediu, ca altădată intrarea în vechiul Ev Mediu, prezintă vederii o descompunere a vechilor societăţi şi, invizibil, elaborează alte noi. Această ordine părăsită dar tenace, care alcătuise viaţa socială şi cultura, se găseşte răsturnată prin forţele unui haos barbar. Însă această ordine a timpurilor moderne era cu adevărat „cosmică"? Secolul al XIX-lea s-a mândrit cu dreptul său, cu constituţiile sale, cu unitatea metodelor sale scientiste şi a aparatului său ştiinţific. Însă, ceea ce timpurile moderne nu au putut realiza, este o unitate interioară care să fie concludentă. Individualismul, atomismul le stăpânea în mod esenţial. Tot timpul cât a durat Istoria modernă, serii de ruine interne au ros societăţile, omul ridicându-se contra omului, clasa contra clasei. Lupta intereselor opuse, concurenţa, profunda izolare a fiecărui om au caracterizat timpurile societăţii moderne. În viaţa spirituală şi intelectuală a acestor societăţi este lesne de descoperit o anarhie mereu crescândă, o lacună radicală provenită din pierderea centrului unic sau din pierderea din vedere a singurului scop suprem. Erau, în aceasta, condiţiile autonomiei tuturor sferelor vieţii intelectuale şi sociale, ca şi secularizarea societăţii.

Timpurile moderne au vrut să vadă libertatea în individualism, în dreptul de a se afirma pentru fiecare om şi pentru fiecare sferă de cultură. S-a mers până la a identifica procesul Istoriei moderne cu acela al unei eliberări. Dar eliberare de ce şi eliberare prin ce? O eliberare de vechile teocraţii autoritare, de vechea noţiune a dependenţei. Vechile teorii autoritare nu mai puteau subzista şi, în ceea ce priveşte vechea heteronomie, ea trebuia învinsă. Eu nu zic că libertatea spiritului nu a fost o cucerire imprescriptibilă şi eternă. Dar pentru ce şi de ce trebuia să fie o eliberare? Timpurile moderne nu au ştiut-o. În numele cui, în numele a ce ei ar fi fost, în definitiv, destul de încurcaţi să o spună. În numele omului, al umanismului, în numele libertăţii şi al fericirii umanităţii? Nu se vede nimic în acestea care să fie un răspuns. Nu se poate elibera omul în

numele libertății omului, omul neputând fi scopul omului. Ne rezemăm astfel pe un vid total. Dacă nu are spre ce să se ridice, omul rămâne lipsit de substanță. Libertatea omenească apare, în acest caz, ca o simplă formulă și nu are deloc consistență. Individualismul este deci, prin esență, o reformă negativă. Dezvoltarea sa nu ar putea aduce omului nici un sprijin.

Individualismul nu este în nimic ontologic, el nu se întemeiază pe etern. Mai puțin ca orice, individualismul nu este susceptibil de a întări o personalitate, de a evidenția imaginea omului. Și, într-o epocă individualistă, „individualitățile" marcante, personalitățile nu înfloresc. Civilizația individualistă a secolului al XIX-lea, cu democrația și materialismul său, cu întreaga sa tehnică, cu opinia sa publică, presă, bursă și parlamentul său au contribuit la decăderea și moartea personalităților, la slăbirea individualităților, la nivelarea și amestecul universal. Personalitatea era mai mare, mai strălucită în secolele medievale. Individualismul a contribuit la mișcarea egalitară, care șterge orice diferență între individualități. Individualismul, creând un soi de atomizare a societății, a dus la socialism, care nu este decât faza inversă a descompunerii în atomi, un amalgam mecanic de atomi. Ideea universalității, care era caracterul exclusiv al Evului Mediu, a încetat să domnească în timpurile noastre. Personalitatea omenească însă nu poate fi decât înrădăcinată în universal, în cosmos, unde găsește un teren ontologic care îi produce principala sa substanță. Personalitatea nu există decât acolo unde este Dumnezeu și divinul. Din contră, individualismul smulge personalitatea din terenul său esențial și o lasă fărâmițării vânturilor întâmplării. Individualismul a epuizat, în Istoria modernă, toate aceste posibilități, el a dat toată energia sa și nu mai este capabil de a pasiona pe nimeni.

Sfârșitul domniei spiritului individualist este sfârșitul Istoriei moderne. Toate încercările de a-l combate – interne vreau să zic, nu exterioare – sunt deja o spărtură în limitele Istoriei moderne. În acest sens, Auguste Comte a avut o mentalitate medievală, urmând însă o formulă complet denaturată. El a încercat să învingă anarhia individualistă. Actual, nu se mai poate vedea în indivdualism decât un fapt de pură reacție, deși el continuă să se considere, cu mândrie, ca pionier al libertății, al luminii și al progresului, și toate învățămintele ce au rezultat din individualism se dizolvă și arată că sunt de esență reacționară. Liberalismul, democrația, parlamentarismul,

constituţionalismul, formalismul juridic, filosofia raţionalistă şi empirică, atâtea fructe ale spiritului individualist, ale autoafirmării umaniste care şi-au trăit timpul lor şi şi-au pierdut semnificaţia originală; toate acestea sunt declinul zilei, care s-a numit Istorie modernă. La ora crepusculului, toate aceste forme pierd netezimea conturului, omul face faţă misterului vieţii, el se aşează în faţa lui Dumnezeu şi se angajează într-o atmosferă universalistă şi cosmică.

Individualismul înlănţuise omul sub forme care separă pe om de alţi oameni şi de ansamblul lumii. Aceste lanţuri cad, aceste forme se şterg. Omul înaintează către generalitate. E o epocă de universalitate şi de colectivitate care se deschide. Omul a sfârşit să mai creadă acestea: că el putea să se salveze, că el îşi ajungea sieşi din momentul ce poseda gândirea raţionalistă, morală, laică, dreptul, liberalismul, democraţia şi parlamentul. Atâtea forme care nu fac, din contră, decât să semnaleze grava disensiune care tulbură umanitatea, absenţa unui spirit, unul. Vedem că acestea sunt forme de nepotriviri legalizate, cu scopul de a se lăsa mutual în pace şi de a fi liber fiecare să-şi aleagă un adevăr. Raţionalismul, umanismul, dreptul, liberalismul, democraţia, sunt atâtea forme de gândire şi viaţă şi care au de fundamentat ipoteza că adevărul este necunoscut şi că poate nici nu există.

Adevărul sfânt însă e unire şi nu dezbinare, el nu este o delimitare, pe el nu îl interesează deloc să păstreze, înainte de orice, dreptul omului la eroare, dreptul de a nega sau ultragia, deşi chiar în adevăr este cuprinsă libertatea. Dar ce este democraţia umanistă dacă nu proclamarea dreptului la eroare, la minciună, un relativism politic, o sofistică, un fel de a lăsa soarta adevărului în voia sufragiului majorităţii vocilor? Şi ce este filosofia raţionalistă dacă nu încrederea deplină în raţiunea individuală căzută de pe tronul adevărului şi separată de izvorul fiinţei; şi încă afirmarea dreptului pentru gândire de a nu dori să aleagă adevărul şi nici de a aştepta de la acesta puterea de a cunoaşte? Ce este parlamentul dacă nu legislatura disensiunii, predominarea părerii asupra ştiinţei (întrebuinţez acest termen în sens platonic), neputinţa de a trece la viaţă în Adevăr?

Adevărul trebuie acceptat în mod liber, nu prin constrângere. Adevărul nu suportă să se aibă cu el raporturi de rob. Creştinismul ne-o spune. Istoria modernă însă s-a ţinut prea mult într-o libertate teoretică de a accepta adevărul, într-o libertate a cărei alegere nu a făcut-o şi, pentru aceasta, a fabricat tipuri de gândire şi de viaţă întemeiate nu pe

Adevăr ci pe dreptul de a-şi alege nu importă ce adevăr sau minciună, adică a crea o cultură fără obiect şi o societate, de asemenea, fără obiect, pentru că nu ştie în numele a ce există ele.

* Astfel a sosit timpul nou în care s-a preferat fiinţei nefiinţa. Omul nu poate să trăiască numai pentru sine şi să nu servească decât lui însuşi. Dacă nu are pe adevăratul Dumnezeu îşi fabrică dumnezei falşi. El nu a vrut să primească libertatea lui Dumnezeu şi atunci a căzut într-o sclavie crudă faţă de dumnezeii minciunii, faţă de idoli. Omul timpurilor moderne nu a avut libertatea sa de spirit şi nu în numele libertăţii omul de la sfârşitul Istoriei moderne se va fi revoltat, se va fi răsculat; şi nu în numele libertăţii va fi negat el Adevărul. El este în puterea unui stăpân care îi rămâne necunoscut, a unei puteri supraumane care cuprinde societatea când ea nu vrea să cunoască Adevărul, Adevărul sfânt al lui Dumnezeu. Numai în comunism s-a putut întrevedea ceva din dominarea acestui stăpân. Totuşi este deja în aceasta ceea ce am numit eu o spărtură în frontierele Istoriei moderne. Trebuie ales. Libertatea ca formulă a Istoriei moderne este epuizată. Este nevoie să se treacă la substanţa libertăţii, la libertatea substanţială.

Pentru că bazele ansamblului filosofic al secolului al XIX-lea sunt clătinate, asistăm la distrugerea statelor şi culturii, care se sprijină pe el. Ceea ce se năruie sunt guvernările monarhice şi democraţiile, pentru că au deopotrivă, la originea lor, umanismul. Nu e o anume formă de stat care să fie victima unei crize sau a unui crah, ci statul însuşi. Nu rămâne nici o guvernare solidă şi gata să dureze. Nici o guvernare nu ştie azi ce va fi mâine, nici o „legitimitate", nici chiar aceea a vechilor monarhi, necum aceea a tinerilor democraţi cu teoria lor asupra poporului suveran, nu a avut stăpânire asupra sufletelor. Nu se mai crede într-o formă juridică sau politică şi nimeni nu ar mai da nici o jumătate de copeică pe o constituţie. E forţa realităţii cea care primează în toate.

Lassalle avea dreptate în remarcabilul său „Discurs asupra constituţiei". Guvernarea nu se menţine pe baze juridice, ci pe baze social-bilogice. Aceasta a fost demonstrată odată pentru totdeauna de războiul mondial, care a discreditat complet puterea dreptului.

Fascismul italian, nu mai puţin decât comunismul, atestă criza şi crahul vechilor guvernări. Cu fascismul într-adevăr, contopirea spontană a grupelor sociale ia locul vechii guvernări şi se însărcinează a organiza puterea. Armata voluntară fascistă se juxtapune armatei vechii guvernări, poliţia fascistă, poliţiei sale; şi una şi alta domină în mod

practic. Or, aceasta nu mai seamănă cu Istoria zisă modernă, ci, mai degrabă, cu căderea Imperiului Roman și cu începuturile Evului Mediu. Fascismul este singura inveție nouă care există în politica Europei contemporane și aparține, în aceeași măsură ca și comunismul, Evului Mediu. Fascismul este absolut contrar ideii de legitimitate, pe care el nici nu o recunoaște chiar; e o manifestare spontană a voinței de a trăi, a voinței de a conduce; o manifestare de forță biologică și nu de drept. Acest eșec în planul puterii – fie că forma ar fi monarhică sau democratică – al principiului legitimității, înlocuirea sa prin principiile forței, prin mișcarea vitală a grupelor sociale deodată adunate și unite, trebuie să convenim că este propriu unui nou Ev Mediu. Fascismul ignoră în numele a ceea ce lucrează, dar el trece de la formele juridice la viața însăși.

La fel, au pierdut stăpânirea asupra sufletelor filosofia raționalistă și acea legitimitate a cunoașterii care se întemeiază pe gnoseologie. Gnoseologia era tocmai dominarea juridică în ordinea cunoașterii, formalismul. Vedem că întreaga gândire actuală se îndreaptă spre filosofia vieții, spre filosofia vitală. Ea este atrasă de obiect. În gândirea filosofică de azi nu se surprinde un fel de fascism? Nici ea nu știe în numele a ce lucrează, dar ea trece de la formă la substanță, de la problema legitimității, a dreptului de a cunoaște, la problema cunoașterii însăși a vieții și a existenței. Influența filosofiei oficiale, a filosofiei școlare nu se micșorează mai puțin ca aceea a politicii parlamentare. Sunt, în aceasta, simptomele unei mișcări omogene, care are ca scop o împărtășire la viață? Lumea este într-un haos, dar tinde la elaborarea unei ordini spirituale, a unui univers analog celui din Evul Mediu. Decadența precede Evul Mediu. Or, trebuie marcată urma elementelor care mor și a elementelor care se nasc. E bine, însă, să se amintească continuu că omul – în virtutea acestei forțe de libertate înnăscută în el – are două căi de luat și că viitorul său este dublu. Aș vrea să încerc să trag o schemă a drumului pe care umanitatea trebuie să meargă, fără a pierde din vedere această duplicitate.

IV

Indivdualismul, atomismul societății, ispita dezordonată a lumii și numărul nelimitat al trebuințelor, decadența credinței, slăbirea vieții spirituale - atâtea cauze care au contribuit la formarea sistemului industrial capitalist care a schimbat întregul aspect al vieții omenești, întregul lui stil, scoțând viața omenească din ritmul naturii. Mașina, puterea care o aduce cu ea, graba mișcării pe care a născut-o, au creat mituri și fantome, au îndreptat viața omului spre ficțiuni care, totuși, dau iluzia de a fi cea mai reală dintre realități. Dar există oare atâta realitate – în sensul exitenței, în sensul de realitate ontologică – în bursele ori în băncile și hârtia monedă a lor, în monstruoasa lor fabricare de obiecte inutile sau de muniții pentru distrugerea vieții, în etalarea luptei lor, în discursurile parlamentelor și avocaților lor, în articolele lor din jurnale? Există oare atâta realitate în mărirea progresivă a nevoilor noastre nepotolite? Pretutindeni descoperim un rău infinit care are oroare de soluții.

Întregul sistem economic al capitalismului este fructul unei lăcomii distrugătoare. Aceasta din urmă nu trebuia să înflorească decât într-o societate renunțând de bună voie la ascetismul creștin, întorcându-se de la cer pentru a se deda exclusiv satisfacerilor terestre. Evident, capitalismul nu se poate închipui ca economie sacră. El nu este decât rezultatul secularizării vieții economice. În acest sistem subordonarea ierarhică a materialului la spiritual este violată. Economismul epocii noastre este tocmai violarea adevăratei ierarhii a societății omenești, lipsa unui centru spiritual. Autonomia vieții economice a sfârșit prin dominarea asupra întregii vieți a societăților omenești. Religia lui Mammon a devenit forța determinantă a secolului și, ceea ce e mai rău, e faptul că, în acest „mammonism“ nedeghizat, secolul nostru vede o binefacere imensă, ajungerea la cunoștința adevărului, scăparea de iluzii.

Materialismul economic formulează acesata la perfecție. El numește iluzie și înșelăciune toată viața spirituală a omului. Socialismul nu este decât o dezvoltare mai consecventă a sistemului industrial capitalist, un triumf definitiv al principiilor latente din el și difuzia lor totală. Socialiștii iau de la societatea burgheză capitalistă materialismul și ateismul lui, „luminile“ lui superficiale, dușmănia cu privire la spirit,

setea de a trăi, de a reuşi şi de a se bucura, lupta pentru intersele egoiste, neputinţa de concentrare interioară. Capitalismul şi socialismul sunt, deopotrivă, întovărăşite de căderea şi stingerea creaţiilor spirituale, de o descreştere a spiritului în societatea omenească. Acestea apar – din acest punct de vedere – ca rezultatul unei lungi deveniri istorice, despărţind omul de centrul spiritual al vieţii, adică de Dumnezeu. Orice energie s-a îndreptat înspre exterior; astfel este trecerea de la „cultură" la „civilizaţie". Întreaga simbolică sacră a culturii moare.

Această stare de lucruri se maifesta încă în culturile vechi. Profeţii Vechiului Testament nu o arătaseră? Cât de superioară şi spirituală şi mai din „altă parte" era cultura anticului Egipt şi cultura Evului Mediu în asemănare cu cultura contemporană a secolelor al XIX-lea şi al XX-lea! Un fapt incontestabil pentru noi este că în Istoria modernă, mândră de progresul său, centrul de gravitate el exitenţei trece de la sfera spirituală la sfera materială, de la viaţa interioară la cea exterioară; societatea este din ce în ce mai puţin religioasă. Nu este deloc Biserica, ci bursa care a devenit forţa dominatoare şi regulatoare a vieţii. Masele nu mai înţeleg nici să lupte, nici să moară pentru nici un simbol sacru. Oamenii nu mai trăiesc din discuţii asupra dogmelor credinţei, nu se mai înduioşează de misterele vieţii divine ca în timpurile vechi; ei se consideră scăpaţi de nebunia sacră. Astfel este stilul epocii noastre capitalist-socialistă.

Iată, însă, că numeroase semne arată că sfârşitul acestei epoci a sosit. Se constată fragilitatea epocii industrial-capitaliste, care se reneagă şi naşte catastrofe. Războiul mondial, cu toată oroarea sa neauzită, este fructul acestui sistem. Imperialismul contemporan a crescut în spiritul acestui sistem. El se distruge pe sine însuşi. Europa capitalistă s-a distrus prin militarismul său. Masele muncitoare trăiau sub hipnoza sistemului industrial. Această hipnoză a încetat după catastrofa războiului mondial. Va fi greu să fie constrânse din nou popoarele la disciplina muncii, care domina în societatea capitalistă şi va fi greu să se restabilească productivitatea muncii care exista mai înainte. Socialismul nu este capabil de aceasta. Motivele spirituale ale muncii s-au alterat şi nu s-au găsit altele noi. Disciplina muncii este chestiune vitală pentru societatea contemporană; ea este cauza sanctificării şi justificării muncii. Ea nu se pune nici în capitalism, nici în socialism care nu se interesează chiar de muncă. Pentru a putea să continue a trăi, popoarele în bancrută vor fi, poate, obligate să intre pe altă cale, aceea a limitării poftelor vieţii,

punând un frâu înmulţirii trebuinţelor. Va fi calea unui nou ascetism, adică negarea bazelor sistemului industrial-capitalist. Aceasta – bineînţeles – nu înseamnă negarea geniului inventiv şi tehnic al omului, ci înseamnă măsurarea rolului său, supunerea la ceea ce este spiritul omenesc. Vom fi obligaţi a ne întoarce iar la natură, la economia rurală şi la meserii. Oraşul va trebui să se apropie de ţară. Va trebui să ne organizăm în asociaţii economice şi corporaţii, va trebui să se înlocuiască principiul concurenţei prin acela al cooperaţiei. Principiul proprietăţii individuale va fi păstrat în fundamentul său etern, dar va fi limitat şi spiritualizat. Nu vor mai fi acele mostruoase bogăţii individuale, proprii timpurilor moderne. Nu va mai fi nici egalitate, dar nu vor mai fi nici înfometaţi şi cerşetori. Va trebui să se treacă la o cultură materială mai simplificată şi elementară şi la o cultură spirituală mai complexă. Sfârşitul capitalismului este sfârşitul Istoriei moderne şi începutul noului Ev Mediu. Grandioasa întreprindere a Istoriei moderne trebuie să fie lichidată; ea nu a reuşit. Dar, în prealabil poate, civilizaţia tehnică va încerca experienţa de a se dezvolta până la ultimele sale limite, până la magia neagră, după exemplul comunismului.

V

Istoria timpurilor moderne a creat forme de naţionalism pe care le ignora lumea medievală. În occident, mişcările naţionale şi separatismele naţionale au fost rezultatul reformei şi al particularismului protestant. Fondul spiritual al catolicismului nu ar fi putut niciodată să ducă la un astfel de separatism, la forme aşa de extreme de autoafirmare naţională. S-au format monade naţionale închise, în acelaşi fel cum individualităţile omeneşti s-au transformat în monade închise. Aceasta a fost atomizarea umanităţii creştine. Şi individualităţile naţionale, ca şi ale oamenilor izolaţi, încetează a se simţi aparţinând unui tot organic şi real. Reforma şi umanismul nu au servit drept bază spirituală decât unei exclusive afirmări de sine; închizând pe fiecare în sine însuşi, au ruinat ideea universalităţii. Viaţa religioasă, ea însăşi, şi-a luat forma unei zăvorâri naţionale. În Istoria modernă, creştinătatea nu mai are unitate şi nu mai corespunde unităţii cosmice. Chiar şi mentalitatea catolicilor a luat înfăţişarea uneia din aceste forme închise.

Naţionalismul timpurilor moderne este adus de individualism. Dar, privind încă mai adânc lucrurile, vom vedea că toate mişcările caracteristice Istoriei moderne – şi, în numărul acestora, mişcările independent naţionale – derivă din victoria nominalismului asupra realismului medieval. Naţionalităţile sfârşesc prin a fi supuse descompunerii nominaliste prin clase, partide etc. Elaborarea progresivă a individualismului naţional a avut, desigur, o mare semnificare pozitivă; ea a îmbogăţit personalităţile naţionale, le-a inspirat conştiinţa de sine – a servit la manifestarea energiei lor. Dar aceste forme de naţionalism la care ajunseseră popoarele secolelor al XIX-lea şi al XX-lea şi care au adus războiul mondial, reprezintă ruina umanităţii, separarea de orice unitate spirituală, întoarcerea monoteismului creştin la politeismul păgân. Naţionalismul francez, german, englez, italian al timpului nostru este mai mult sau mai puţin păgân, anticreştin şi antireligios. Naţionalismul francez al celei de a III-a republici este, într-un grad ridicat, produsul ateismului. Credinţa în Dumnezeul viu se stingea şi s-a crezut într-un Dumnezeu-minciună, în naţiunea ca idol, în timp ce alţii credeau în cel mai rău idol, care este internaţionalismul.

Naţiunea posedă baze real-ontologice (internaţionalismul nu are); dar ea nu trebuie să înlocuiască pe Dumnezeu. Germanii s-au apucat să creadă într-un Dumnezeu german; însă Dumnezeul german nu este Dumnezeul creştin, e un Dumnezeu păgân, întocmai ca Dumnezeul rus. Înaintea feţei Dumnezeului creştin – care e singurul Dumnezeu – nu există nici grec, nici evreu. Religia creştină a venit în lume şi a învins lumea într-o atmosferă de universalism, când s-a constituit o umanitate, una şi aceeaşi peste cultura elenică şi imperiul roman. Apariţia chiar a creştinismului a echivalat cu eliberarea de naţionalismul şi de particularismul păgân. La sfârşitul Istoriei moderne vedem, din nou, lumea particularismului păgân părăsind lanţurile sale; în sânul acestei lumi este angajată o luptă de moarte, care vrea să distrugă tot. Dar aceasta nu este decât o parte a chestiunii; mai este încă una secundară.

Intrăm într-o epocă care, prin multe puncte, ne face să ne gândim la timpurile universalismului elenist. Nu s-au văzut niciodată astfel de sciziuni şi, deci, astfel de duşmănii; niciodată, de asemenea, atât cât a durat Istoria modernă, nu s-au văzut astfel de apropieri şi astfel de tentative de unificare mondială. Însângerata discordie a marelui război a contribuit la apropierea şi fraternizarea popoarelor, la unificarea raselor şi culturilor. Marele război a scos Rusia din starea sa de izolare.

Naționalitățile încetează de a se cantona în ele însele; aceasta este soarta lor; toți vor depinde de toți. Azi, organizarea fiecărui popor trebuie să țină seama de starea lumii întregi. Ceea ce se petrece în Rusia are răsunet asupra tuturor țărilor și popoarelor. Niciodată un astfel de contact nu a fost între lumea occidentului și a orientului, care așa de mult timp au trăit despărțite. Civilizația încetează de a fi europeană și devine mondială. Europa va fi constrânsă să renunțe la monopolizarea culturii și Rusia, care se ține în mijlocul occidentului și primește – deși pe o cale teribilă și cu adevărat catastrofică – o mai sensibilă semnificație în raport cu lumea; ea ocupă centrul atenției mondiale.

Deja înainte de război imperialismul, în fatalitatea dialecticii sale, făcea să iasă statele și popoarele din existența lor națională în care se mărgineau și le arunca în largul lumii, dincolo de mări și oceane. Triumful capitalismului a creat un sistem economic mondial și a plasat viața economică a fiecărei țări sub dependența situației economice a lumii întregi. El contribuie, în cel mai înalt punct, la apropierea economică a popoarelor și se poate spune că un internaționalism original îi este propriu. Pe de altă parte, socialismul a luat foarte repede un caracter internațional și, în internaționala comunistă, se ridică din nou, dar coruptă, vechea idee a universalismului obligatoriu. Lumea ruinată a istoriei moderne, sfâșiată prin luptele însângerate ale națiunilor, claselor și indivizilor, înclinată, dealtminteri, la bănuială și ură, se găsește tinzând, prin toate căile sale, la unificarea universalistă, la victoria supraparticularismului național exclusiv, care a dus națiunile la decădere și la descompunere. Europa nu numai că și-a dat lovituri îngrozitoare în marele război, dar continuă încă să se distrugă prin neîncetatul conflict între Franța și Germania și prin bănuiala reciprocă și reaua-voință a tuturor națiunilor. Acestea nu admit deloc un înalt tribunal spiritual care le-ar fi comun. Și totuși, dacă se merge în adânc, apare o mișcare de unificare mondială mai vastă ca unificarea europeană. Internaționalismul este caricatura abjectă a universalismului. Spiritul universalist, însă, trebuie să se trezească la popoarele creștine, voința unui universalism liber trebuie să se manifeste.

Poporul rus, dintre toate popoarele lumii, este cel mai universalist prin spiritul său; această calitate face parte din chiar structura spiritului său național. Vocația poporului rus trebuie să fie aceea de a lucra la unificarea mondială, la formarea unui cosmos spiritual unic. Pentru aceasta însă, firește, poporul rus trebuie să fie o individualitate

națională puternică. El este supus în căile sale la cele mai rele ispite, la ispitele cele mai violent contradictorii: intrenaționalismul exclusiv, care distruge Rusia, și naționalismul nu mai puțin exclusiv, care separă Rusia de Europa.

Mișcările care au scopul de a întrece blocusul național și de a crea unificarea reies la sfârșitul Istoriei moderne și, din spiritul său individualist, inaugurează noul Ev Mediu. În acest înțeles, internaționalismul comunist este deja un fenomen al noului Ev Mediu și nu al vechii Istorii moderne. De asemenea, tot noului Ev Mediu se cuvine să i se raporteze orice voință de unificare religioasă (adunarea părților rupte ale lumii creștine) și dorința unei culturi spirituale universale, care se arată în epoca noastră în regiunile superioare ale spiritului uman. Aceasta nu vrea să însemne că noul Ev Mediu va fi exclusiv pacifist – și nu va cunoaște deloc războaie.

O luptă gigantică este poate iminentă și trebuie prevăzută, dar războaiele nu vor fi atât naționale și politice cât religioase și spirituale.

VI

„Progresiștii" se tem mult de o întoarcere la vechile timpuri medievale și combat tendințele pe care le consideră ca medievale. Aceasta m-a surprins totdeauna. Mai întâi ei nu cred deloc în vitalitatea credințelor care se pot raporta la spiritul Evului Mediu și mai puțin încă în triumful lor posibil. Ei sunt convinși de soliditatea și longevitatea principiilor Istoriei moderne. Atunci, pentru ce atâta agitație? În al doilea rând, trebuie stabilit, odată pentru totdeauna, că nu a fost niciodată și nu va fi posibilă o întoarcere la epoci trecute și la restaurarea lor. Când vorbim de o trecere a Istoriei moderne la Evul Mediu, acesta este numai un fel de a ne exprima. Trecerea nu este posibilă decât la un nou Ev Mediu și nu la cel vechi. Iată pentru ce trebuie să se considere acest eveniment ca o revoluție a spiritului, ca o activitate creatoare înainte de toate și nicidecum ca o „reacție", astfel cum apare „progresiștilor" pe care îi face să tremure pentru că ei înșiși sunt în degenerescență. În fine, este timpul să se înceteze a vorbi de întunericul Evului Mediu și de a-i opune lumina Istoriei moderne. Sunt păreri prea comune – dacă îndrăznesc să spun – pentru a fi la nivelul cunoștinței Istoriei

contemporane. Nu este necesar să idealizăm Evul Mediu, aşa cum au făcut-o romanticii. Noi ştim foarte bine care sunt aspectele negative cu adevărat întunecoase ale Evului Mediu: barbaria grosolană, cruzimea, violenţa, robia, ignoranţa în domeniul cunoaşterii pozitive a naturii, o teroare religioasă ritmată pe oroarea suferinţei infernale. Ştim, de asemenea, că timpurile medievale au fost eminamente religioase, căci se scurgeau antrenate de nostalgia cerului, că aceasta făcea popoarele ca posedate de „nebunia sacră"; noi ştim că toată cultura Evului Mediu era îndreptată spre transcendent, spre „dincolo" şi că ea se datora unei înalte tensiuni a spiritului, tensiune al cărei echivalent Istoria modernă îl ignoră, orientarea sa spre scolastică şi mistică, cărora ea le cerea să rezolve problemele supreme ale existenţei. Timpurile medievale nu risipeau energia lor în exterior, ci ele preferau să o concentreze în interior. Ele au călit personalitatea sub aspectul călugărului şi al cavalerului; în aceste timpuri barbare înflorea cultul femeii şi trubadurii cântau cântecul lor. Să tacă cerul ca această trăsătură să reapară în noul Ev Mediu.

În realitate, civilizaţia medievală era deja o Renaştere, o luptă contra barbariei şi întunericului, care a supravieţuit căderii civilizaţiei antice. Creştinismul a fost lumina în întuneric, transmutaţia haosului în cosmos. Evul Mediu este foarte complex şi foarte bogat. S-a crezut foarte mult timp că el formase un mare vid în istoria intelectuală a umanităţii, în istoria gândirii filosofice. Numai că, în chiar aceste secole, există numeroşi gânditori admirabili şi de o aşa de mare diversitate în lumea gândirii încât nu s-ar putea găsi asemeni în nici o altă epocă. Pentru Evul Mediu, substanţialul, trăitorul era ceea ce timpurile moderne consideră ca un lux suprefluu. Întoarcerea la Evul Mediu este, deci, întoarcerea la un tip religios mai ridicat. Suntem departe încă de culmile medievale în ordinea spiritului. Trăim într-o epocă de decadenţă, ceea ce face să grăbim mai repede spre Evul Mediu, iar mişcările de negaţie datorate decadenţei au triumfat asupra mişcărilor pozitive, ale creaţiei şi consolidării. Evul Mediu nu este o epocă de întuneric, ci o epocă nocturnă. Sufletul Evului Mediu a fost un suflet de noapte, în care s-au descoperit elementele şi energiile, care s-au reînchis imediat asupra lor însele, în conştiinţa acestei zile laborioase care a fost Istoria modernă.

Sub ce chip ni se prezintă noul Ev Mediu? E mai uşor de a-i prinde trăsăturile negative decât cele pozitive. Este înainte de toate astfel – cum am mai spus-o deja – sfârşitul umanismului, al individualismului,

al liberalismului formal, al civilizației moderne și începutul unei epoci de colectivitate religioasă nouă, în care trebuie să se definească forțe și principii opuse; să se reveleze tot ce se găsea în subteranul și subconștientul Istoriei moderne. Regatul umanist se descompune și se divide în două părți: un comunism extrem, antiumanist și ateist și această Biserică a lui Hristos, chemată să primească în ea orice ființă autentică. Este în aceasta trecerea de la formalismul Istoriei moderne, care nu a ales la sfârșit nici pe Dumnezeu, nici pe dracul, la descoperirea a ceea ce face obiectul vieții. Toate activitățile autonome ale civilizației și vieții sociale au ajuns la vid și la neant. Pateticul creației independente și seculare este istovit. În interiorul tuturor sferelor creației se trezește dorința unei elecțiuni religioase, a unei existențe autentice. și a unei transfigurări a vieții.

Nici o sferă a creației, nici una din fețele culturii și vieții sociale nu poate rămâne neutră în materie de religie, adică cu totul seculară. Filosofia nu are intenția de a deveni servitoarea teologiei și societatea nu are intenția de a se supune ierarhiei eclesiastice. În interiorul conștiinței însă, în interiorul vieții sociale se deșteaptă o voință religioasă. Formele conștiinței și cele ale societății vor trebui să iasă din interior, să izvorască din libertatea spiritului religios. Iată pentru ce în culmea artei se afirmă o aspirație la teurgie. O întoarcere la vechea teocrație, la vechile raporturi eteronomice între religie și diferitele aspecte ale vieții, ca și ale creației, a devenit imposibilă. În vechile teocrații Împărăția lui Dumnezeu nu se atingea în mod real. Ea era numai simbolizată, semnificată în formele și emblemele externe. Azi ceea ce se manifestă este voința de a atinge real Împărăția lui Dumnezeu sau a dracului, în toate sferele existenței; o voință deci de teonomie liberă, deosebită, în același timp, și de autonomie și de heteronomie.

Conștiința, morala, artele, statul, economia trebuie să devină religioase, în mod liber însă, și din interior iar nu prin constrângere. Nici o teologie nu conduce din afară procesul conștiinței mele și nu îmi impune norme. Conștiința este liberă. Însă nu mai pot realiza scopurile conștiinței fără să mă întorc spre experienta religioasă, fără o inițiere religioasă în misterele existenței. În aceasta sunt deja un om al Evului Mediu, nu un om al Istoriei moderne. Nu caut autonomia religiei, caut libertatea în religie. Nici o ierarhie eclesiastică nu conduce și nu regularizează azi viața socială și viața statului. Nici un clericalism nu va putea să folosească forța externă. Nu pot recrea statul și societatea,

supusă însă descompunerii, decât în numele principiilor religioase. Eu nu caut autonomia statului şi a societăţii în faţa religiei, ci fundamentul şi întărirea statului şi societăţii în religie. Nu vreau, pentru nimic în lume, să fiu eliberat de Dumnezeu, vreau să fiu liber în Dumnezeu şi pentru Dumnezeu. Când se epuizează mişcarea îndepărtării de Dumnezeu şi începe mişcarea spre Dumnezeu, când însăşi mişcarea îndepărtării de Dumnezeu ia caracterul unei mişcări spre diavol, atunci începe Evul Mediu şi sfârşesc timpurile moderne. Dumnezeu trebuie să redevină centrul vieţii noastre întregi, gândirea noastră, sentimentul nostru, singurul nostru vis, singura noastră nădejde. Setea mea de o libertate fără limită are nevoie să fie înţeleasă ca un conflict cu lumea, nu cu Dumnezeu.

Criza culturii actuale este începută de mult. Marii săi iniţiatori o simţeau. Războaiele, revoluţiile, catastrofele externe nu au făcut decât să manifeste în afară criza internă a civilizaţiei. Revoluţia începe înăuntru înainte de a se declara în afară. Cultura este simbolică prin natură, înţelegând prin aceasta că ea creează în viaţa prezentă valori spirituale care sunt „semnul" unei vieţi care va veni, al unei vieţi eterne pentru care viaţa actuală este numai pregătirea şi figura. Din această lume spirituală ea nu realizează în viaţa pământească (eu nu vorbesc de viaţa ascunsă a sufletelor) decât semne; ea nu poate să o perceapă real şi imediat. Această natură simbolică a culturii scapă foarte adesea acelora pe care îi leagă formele tradiţionale ale acesteia. Ea nu apare decât conştiinţei simboliste, care tinde să o întreacă şi să atingă realitatea unei lumi spirituale. Astfel, teocraţia istorică era numai simbolică şi nu lăsa să se vadă decât semne şi nu chiar realitatea însăşi a regatului lui Dumnezeu. Oamenii, însă, care au instituit teocraţia nu îşi dădeau seama şi pentru aceasta se înclinau cu atâta veneraţie înaintea ei. Oamenii care au conştiinţă de simbolism religios trebuie să tindă la instaurareaa reală a Împărăţiei lui Dumnezeu, adică la o transfigurare autentică a vieţii. Conştiinţa, arta, morala, statul – chiar viaţa exterioară a Bisericii – nu transfigurau real viaţa, nu atingeau chiar fiinţa, ele nu puteau instaura aici pe pământ decât simboluri de transfigurare, decât semne ale unei fiinţe mai mult ca reală.

Este tocmai acest simbolism al culturii în care se încarnau şi mărirea şi frumuseţea ei, pe care lumea modernă l-a ruinat. Civilizaţia secolelor al XIX-lea şi al XX-lea neagă simbolica sacră a culturii şi vrea o viaţă reală, vrea să stăpânească viaţa şi să o transfigureze. În acest scop ea a produs tehnica sa formidabilă. Pe de o parte, criza culturii provine

din civilizaţia realistă, din setea sa de viaţă şi de putere; pe de altă parte, în chiar sânul culturii, ea depinde de apariţia unei voinţe religioase care aspiră la o transfigurare reală a vieţii, să atingă fiinţa nouă, pământul nou şi cerul nou. Dorinţa de a transfigura cultura în realitate ontologică provoacă criza culturii. Aceasta este conştientă la oamenii mari ai culturii, ai cărei organe sunt. Căci această voinţă de realitate totală, adevărata voinţă ontologică, nu îşi găseşte satisfacţia în activităţile împărţite şi autonome ale culturii; ea tinde spre unitate, spre integralitate. Însă, cu criza de care vorbesc se produce o coborâre a formelor seculare de cultură, artă, filosofie etc. În epoca noastră, viaţa intelectuală nu are centru spiritual vizibil şi recunoscut. Universitatea a încercat să fie acest centru; ea nu mai are nici o autoritate spirituală. Şefii gândirii moderne nu sunt academicieni. Nici filosofia academică, nici arta academică nu au influenţă vitală. Este acelaşi lucru cu politica parlamentară care trece alături de viaţă. Procesele vitale se declară spontan şi nu pe căi oficiale. Astfel trebuie să meargă lucrurile în epocile de crize şi de catastrofe.

Centrul spiritual, într-un viitor iminent, nu va fi ca în Evul Mediu numai Biserica. Or, astăzi, viaţa Bisericii se dezvoltă pe căi care nu sunt oficiale, ci invizibile la exterior. Hotarele Bisericii nu apar clar, ele nu se pot arăta cu degetul ca un obiect material. Viaţa Bisericii este misterioasă şi căile ei nu pot fi înţelese de raţiune. Duhul suflă unde vrea. În viaţa Bisericii apar, de asemenea, mişcări creatoare care, la prima vedere – oficial şi pur raţionalist – par străine Bisericii. Căci criza culturii consistă tocmai în aceasta, că ea nu poate rămâne într-o neutralitate umanistă pe terenul religiei, dar că, inevitabil, ea trebuie să devină fie o civilizaţie atee şi anticreştină, fie o cultură sacră însufleţită cu totul de Biserică, o transfigurare creştină a vieţii. Aceasta presupune o mişcare creatoare în viaţa Bisericii, o manifestare completă a adevărului creştin asupra omului şi vocaţiei sale în univers, o manifestare deplină a misterului creaţiei. Adevărurile antropologiei şi ale cosmologiei nu au fost încă suficient de explicate de creştinismul conciliilor ecumenice şi al dascălilor Bisericii. Biserica este cosmică prin natura sa şi în ea se întoarce întreaga plenitudine a fiinţei. Biserica este cosmosul creştinat, acesta trebuie să înceteze de a fi un adevăr teoretic şi abstract, pentru a deveni un adevăr viu şi practic. Biserica trebuie să treacă din perioada în care templul domina într-o perioadă cosmică. Religia timpurilor moderne devenise, de asemenea, o parte deosebită de cultură. I se rezervase un loc separat şi destul de mic.Din nou trebuie ca ea să devină totul – o forţă

transfiguratoare și iluminatoare a întregii vieți prin interior – ea trebuie, ca forță spirituală eliberată, să transfigureze viața în întregime.

Creștinismul ajunge la o epocă în care intelectualitatea va juca un rol foarte important, cum a fost aceasta în timpul marilor dascăli ai Bisericii, începând cu Sfântul Clement din Alexandria. „Poporul" se separă de credință, sedus de învățământul ateist și de socialism. Intelectualii, din contră, revin la credință. Aceasta schimbă stilul creștinismului.

VII

Noul Ev Mediu va triumfa asupra atomismului Istoriei moderne. Acest atomism este învins în mod mincinos de către comunism, însă cu adevărat – de Biserică și de spiritul ecumenic. Noul Ev Mediu, ca și cel vechi, este ierarhic în structura sa, pe când Istoria modernă respingea ierarhismul pe toate planurile. Omul nu este, în univers, un atom făcând parte dintr-un mecanism indiferent, ci un membru viu al unei ierarhii organice; el aparține, în mod organic, unor unități reale. Ideea chiar a personalității este legată de ierarhie, deci atomismul distruge personalitatea în caracterul ei original.

Noi trăim într-o epocă în care o liberă întoarcere la principiile ierarhice este pretutindeni inevitabilă. Acestea numai mărturisesc armonia cosmică a creației. Comunismul însuși, antiindividualist, antiliberal, antidemocrat este ierarhie în felul său. El neagă libertățile și egalitățile formale și își fabrică ierarhia sa satonocratică. El tinde a fi o Biserică de minciună, o comuniune de minciună. Nu se mai pot opune comunismului ideile antiierarhice, umaniste și democratice ale Istoriei moderne; nu i se poate opune decât o altă ierarhie ontologic întemeiată, o Comuniune organică, reală.

Vechile idei conservatoare și monarhice, zise de dreapta, care au dăinuit în diferite țări înaintea războiului și revoluției, erau în fond idei individualiste. Ele comportau, în bazele lor, un umanism aristocratic tot așa cum un umanism democratic se găsea, în principiu, în ideile oamenilor de stânga sau ale progresiștilor. Autoafirmația umanistă se găsea implicată în monarhia lui Ludovic al XIV-lea și a lui Ludovic al XV-lea ca și în cea a lui Wilhelm și a țarilor. Contra afirmării

aristocratice şi umaniste se ridica de la sine, totdeauna, afirmarea democratică; contra monarhiei omeneşti absolută se ridică democraţia omenească absolută. Ţarul şi nobilimea nu au mai mult dreptul la putere decât poporul şi lucrătorii. Iată pentru ce, în general, nu există drept omenesc la putere; orice dorinţă de putere este un păcat. Ispita puterii dovedită de un Ludovic al XIV-lea sau Nicolae I este un păcat comparabil celui al lui Robespierre sau Lenin. Puterea este o datorie şi nu un drept şi puterea nu este dreaptă decât când nu se revendică în propriul nume, ci numai în numle lui Dumnezeu, în numele Adevărului.

Timpurile moderne priveau puterea ca un drept şi se ocupau cu delimitarea drepturilor la putere. Noul Ev Mediu trebuie să privească puterea ca o datorie. Orice viaţă politică întemeiată pe lupta pentru dreptul la putere trebuie să fie considerată ca o viaţă ireală, fictivă şi vampirică. În ea nu este nimic ontologic. Politica, în nouă cazuri din zece, este totdeauna minciună, înşelăciune şi numai în al zecelea caz ea cuprinde în sine un element de realitate: organizarea puterii indispensabilă existenţei lumii, adică a puterii lui Dumnezeu. Pătrundem într-o epocă în care credinţa în orice fel de politică este uzată, în care activitatea politică nu va mai juca rolul pe care l-a jucat în Istoria modernă; aceasta va trebui să cedeze locul proceselor spirituale şi economice reale. Ierarhismul natural al vieţii îşi va relua drepturile sale şi personalităţile înzestrate cu o mare forţă realistă vor trebui să ocupe locurile cuvenite. Fără aristocraţie spirituală, viaţa nu ar putea să se dezvolte şi o mişcare de reacţie contra acestei entropii sociale, care cuprinsese societăţile democratice contemporane, va deveni necesară. Sistemul „acţiunii directe“, spontaneitatea în manifestarea personalităţilor şi a grupurilor sunt chemate să răstoarne vechea politică. Aceasta, care nu era făcută decât din reproduceri, va ceda prioritatea la ceea ce viaţa are imediat. Partidele politice şi liderii lor îşi vor pierde, desigur, importanţa; nu din partide vor ieşi oameni de valoare. Parlamentele trebuie să dispară, cu viaţa lor fictivă şi vampirică de excrescenţe crescute pe trupul poporului, incapabile de a îndeplini vreo funcţie organică.

Bursa şi presa nu vor mai fi stăpânele existenţei. Viaţa socială se va simplifica, se va întoarce spre procedee elementare în lupta pentru existenţă. Ea va trebui să revină la izvoarele primitive, să se facă mai puţin artificială. Este probabil că oamenii se vor grupa şi se vor uni, nu sub embleme politice – care sunt totdeauna secundare şi fictive – ci sub semne economice de un interes imediat şi după categorii de artă şi de

muncă. Vechile caste şi clase vor dispărea şi, în locul lor, se vor vedea apărând grupe profesionale de muncă spirituală şi materială.

Un mare viitor aşteaptă uniunile profesionale, cooperativele şi corporaţiile şi tocmai aceasta este marca unei întoarceri la Evul Mediu, pe baze noi. Parlamentele politice de vorbărie vor fi înlocuite prin parlamente profesionale, reprezentând corporaţii reale, acestea neluptând pentru o chestiune de putere politică, ci silindu-se să rezolve problemele vitale pentru ele însele, nu pentru interesul politicii. Viitorul societăţii aparţine tipului sindicalist, dar, bineînţeles, cu totul în alt sens decât acel al sindicalismului revoluţionar. Singura politică valabilă este aceea în care un radicalism social ferm va ţine seama de principiile ierarhice ale puterii. Chiar în anarhism este o parte de adevăr, întrucât se opune etatismului şi predominării exagerate a semnului guvernamental.

Noul Ev Mediu va fi în mod fatal şi în grad suprem „demotic" şi nu va fi deloc democratic. Chiar de azi, masele muncitoare şi straturile populaţiei joacă un mare rol în destinele guvernării. Toată politica viitoare va trebui să ţină seama de aceasta şi să caute mijloacele care vor îngădui să mărginească pericolele, pe care puterea maselor face să le încerce cultura calitativă. În Rusia ţăranul va avea un rol preponderent. Aceasta nu înseamnă deloc că masele populare, care nu mai pot fi întoarse la starea care precede catastrofa mondială, vor obţine puterea politică prin democraţie, dreptul de sufragiu universal etc. Experienţa revoluţiei ruse a arătat clar că masele populare nu caută totdeauna expresia sensului lor social în democraţie. Democraţiile sunt inseparabile de dominaţia claselor burgheze şi de sistemul industrial-capitalist. Masele sunt, de obicei, indiferente la politică, ele nu au niciodată destulă forţă pentru a ajunge la putere. Este mult mai aproape de adevăr a presupune că ţăranii şi lucrătorii a căror greutate socială creşte fără încetare vor tinde la reprezentarea profesională şi corporativă, la principiul „sovietic", dar, în accepţia adevărată a cuvântului, nu urmărind ficţiunea care acoperă dictatura partidului comunist în Rusia sovietelor. Uniuni sociale se vor însărcina a scăpa statul şi societatea de ruina lui. Înţeleg uniuni esenţial vitale: unele profesionale, corporative, economice, altele spirituale. Aceste uniuni vor face societatea şi statul noului Ev Mediu. Nevoile spirituale şi materiale ale maselor sunt acelea care vor cere să fie satisfăcute şi nu aspiraţiile lor la putere. Puterea nu a aparţinut şi nu va aparţine niciodată marelui număr. Aceasta contrazice natura chiar a puterii. Puterea are, într-adevăr, o natură şi o structură ierarhică. Va fi tot

astfel în viitor. Poporul nu poate să se guverneze el singur, îi trebuie conducători. În republicile democratice, desigur, nu este poporul acela care guvernează, ci o minoritate infimă de şefi de partide politice, de bancheri, de jurnalişti etc. Ceea ce se cheamă suveranitatea poporului nu este decât un moment în viaţa poporului, revărsarea puterii instinctive a poporului. Structura societăţii şi a statului, constituirea ordinii sociale merg totdeauna împreună cu manifestarea inegalităţii şi a ierarhiei, cu atribuţia suveranităţii la o parte determinantă a corpului social.

Nu este imposibil ca unitatea societăţilor şi 'a statelor care vor participa la noul Ev Mediu să se închege în formele monarhiei. Masele pot ele însele să dorească un monarh, să recunoască pe şefii lor, pe eroii lor. Dar, dacă monarhiile sunt încă posibile, ele vor fi, fireşte, de un nou tip, străin celui al vechii Istorii moderne – mai apropiată de timpul medieval – în ele vor domina trăsăturile cezarismului. Gândesc de mult şi deja am exprimat această idee în 1918 şi 1919 că noi (în mod particular) mai cu seamă în Rusia, ne apropiem de un tip original, care s-ar putea numi „monarhie sovietică", monarhie sindicalistă, monarhie cu o nouă faţă socială. Vechiul legitism este mort. El aparţine celeilalte Istorii şi înseamnă a alerga după o fantomă, a urmări restaurarea sa. Monarhiile noului Ev Mediu nu vor fi monarhii formal legitimiste. În ele, principiul realismului social va birui asupra formalismului juridic. Monarhii nu vor mai fi înconjuraţi de caste, ci de organe profesionale şi culturale unite într-o structură ierarhică. Puterea va fi tare, adesea dictatorială. Forţa instinctivă a poporului va decerna personalităţilor alese atributele sacre ale puterii. Nu se poate forţa poporul la monarhie. El este acela care, prin mijloace reale şi vitale va decide formele de guvernare, în funcţie de credinţele sale, dar un aşa fel de „suveranitate a poporului" care, într-un oarecare sens, a existat totdeauna, nefiind însă democraţie. De altfel, trebuie considerată chestiunea formelor puterii ca o chestiune întâmplătoare şi secundară.

Societăţile viitoare vor fi, desigur, societăţi muncitoare. La baza lor va fi pus principiul muncii spirituale şi materiale şi nu al unei munci în care nu se ţine seama de calitate, ca în socialism. Aşa a fost totdeauna ideea creştină. Excesul de răgaz şi marea lene a claselor privilegiate din Istoria modernă va înceta. Aristocraţia se va păstra încă, dar va dobândi un caracter spiritual, mai curând de natură psihologică decât sociologică. Viaţa ve deveni mai austeră şi mai săracă, ea nu va mai avea strălucirea din Istoria modernă.

Sunt aproape timpurile care vor cere o extremă tensiune a spiritului omenesc, o imensă muncă. Se va ajunge să se elaboreze un tip special de viață monastică în lume, un fel de ordine nouă. Problema sensului religios se va pune în fine, a sfințirii religioase a muncii, de care Istoria modernă nu a vrut să știe nimic pentru că se înverșuna să scape omul și clasele sociale de jugul muncii. Munca, ea însăși, trebuie să fie înțeleasă ca o creație. Capitalismul și socialismul au mecanizat problema muncii, de aceea, această problemă nu a existat în ochii lor. Limitarea trebuințelor și un mare efort de muncă în toate clasele societății va caracteriza noua perioadă istorică. Numai cu acest preț va putea subzista omenirea sărăcită. În interior, centrul de gravitație al existenței va trebui să fie transpus de la mijloacele de a trăi, care absorbeau exclusiv pe omul Istoriei moderne, la scopurile vieții. Ceea ce implică o conversiune a vieții însăși, a substanței sale interioare, în loc de o proiecție a vieții în afară, în timp, în viitor. Ideea de „progres" va fi aruncată ca falsificând adevăratele scopuri ale vieții. Progresul va înceta cu deznodământul Istoriei moderne. Va fi viața, va fi creația, va fi conversiunea în Dumnezeu sau diavol, dar nu va mai fi „progres" în sensul în care îl lua secolul al XIX-lea. Este necesar să întrerupem accelerarea mișcării timpurilor, care ne duce spre neant, și să dobândim gustul eternității. Dar, paralel cu aceasta, o altă voință va lucra, care va avea drept scop extinderea puterii civilizației fictive și aceasta va fi spiritul lui Antihrist.

Ceea ce va caracteriza, de asemenea – îmi pare – noul Ev Mediu, este că femeia va juca, în acesta, un mare rol. Cultura exclusiv masculină a fost epuizată, minată de de războiul mondial. Or, în acești ultimi ani de mari încercări, femeia a început să joace un rol considerabil; ea s-a ridicat la culmi înalte. Femeia este mai legată decât bărbatul sufletului lumii, primelor forțe elementare și, prin femeie, omul comunică cu acestea. Cultura masculină este prea raționalistă, ea s-a îndepărtat prea mult de misterele imediate ale vieții cosmice, ea se întoarce la aceasta prin femeie. Femeile joacă un rol surprinzător de important în desteptarea religioasă a epocii noastre, ele sunt predestinate a fi – ca în Evanghelie – purtătoarele de aromate. Ziua era timpul dovedit al predominației exclusive a culturii masculine. Noaptea este timpul în care elementul feminin își redobândește drepturile sale.

Această extindere a rolului femeii în perioada viitoare a Istoriei nu înseamnă deloc dezvoltarea mișcării de emancipare feminină a Istoriei moderne, care își propunea să facă femeia asemenea bărbatului, să

conducă femeia pe o cale masculină. Era aceasta o mişcare anteierarhică şi egalizantă, negând calitatea originală a naturii feminine. Principiul masculin trebuie să domine principiul feminin şi să nu fie robul lui, cum s-a văzut aceasta adesea, în Istoria modernă, în Franţa de pildă. Nu femeia emancipată şi devenită asemenea bărbatului, ci „eternul feminin" va avea un mare rol de jucat în perioada viitoare a Istoriei.

Acest rol va fi legat de criza natalităţii şi a familiei, care constituie una din cauzele profunde ale nemulţumirii mondiale, de care suferim acum. Creştinismul nu îşi poate opri speranţele sale la reproducerea speciei, la acest element îndreptat spre „infinitul rău" al generaţiilor succesive. Problema fundamentală a vieţii este tocmai problema transfigurării sexului, a iluminării elementului feminin, a trasformării energiei generatoare în energie creatoare. Generaţia naturală a bătrânului Adam trebuie să fie transformată şi transfigurată în generaţia spirituală a noului Adam. De aceasta se leagă descoperirea sensului mistic al dragostei, a dragostei transfigurate şi îndreptate nu spre timp, ci spre eternitate. Aici, noi trecem dincolo de marginile Istoriei moderne şi, ieşind din lumina ei raţională, pătrundem în noaptea Evului Mediu. Nu se poate aborda această temă cu vocabularul Istoriei moderne. Un simptom al apropierii noului Ev Mediu este difuziunea învăţămintelor teosofice, gustul ştiinţelor oculte, reapariţia magiei. Ştiinţa, ea însăşi, se întoarce la izvoarele sale magice şi, în curând, vom avea revelaţia caracterului magic al tehnicii. Religia şi ştiinţa încep să intre în contact şi necesitatea unei „gnoze" religioase apare. Noi reintegrăm atmosfera „minunatului" aşa de străină Istoriei moderne şi iată că redevine posibilă magia albă şi neagră. De asemenea vor învia discuţiile pasionate asupra misterului vieţii divine. Astfel trecem la o perioadă spirituală. Viitorul este dublu şi noi nu credem să fie indispensabil şi obligatoriu a ne aştepta la un viitor vesel şi strălucit. Iluzia fericirii pământeşti nu mai are nici o putere asupra noastră. Sentimentul răului devine mai tare şi mai ascuţit în noul Ev Mediu. Puterea răului va creşte şi va lua forme noi pentru a cauza dureri noi. Libertatea spiritului însă a fost îngăduită omului, libertatea de a-şi alege calea sa. Creştinii trebuie să-şi îndrepte voinţa lor spre creaţia unei societăţi creştine şi a unei culturi creştine, să pună mai presus de orice cercetarea Împărăţiei lui Dumnezeu şi a adevărului său. Multe lucruri depind de libertatea noastră, adică de eforturile creatoare ale omului. Într-adevăr, două căi sunt posibile. Presimt o creştere a forţelor răului în viitor; dar am vrut să determin trăsăturile pozitive posibile ale societăţii

viitoare. Suntem oameni ai Evului Mediu nu numai pentru că astfel este soarta fatalităţii Istoriei, dar, de asemenea, pentru că o vrem. Voi, voi sunteţi încă oameni ai Istoriei moderne pentru că nu vreţi să alegeţi. În presimţirea nopţii, să te înarmezi spiritualiceşte pentru lupta contra răului şi să-ţi ascuţi facultatea de a distinge şi elabora o nouă nobleţe.

Fluxul creşte şi ne duce
Spre imensitatea sa întunecoasă,
Atunci când noi plutim pe prăpastia înflăcărată,
Înconjuraţi din toate părţile.

REFLECȚII ASUPRA REVOLUȚIEI RUSE

I

Revoluția în Rusia a avut loc. Este un fapt, nu rămâne decât să-l constatăm. Recunoașterea unui fapt nu implică deloc aprobarea lui. Revoluția este un fenomen al naturii, care nu e de discutat, cum nu s-ar putea discuta dacă este locul sau nu să recunoaștem cutremurul de pământ în Japonia, bunăoară. Revoluția rusă este o mare nenorocire. Orice revoluție, de altfel, este o calamitate. Nu au existat niciodată revoluții fericite; dar revoluțiile sunt opera înțelepciunii divine și iată pentru ce popoarele au mult de învățat din ea.

Revoluția rusă este însă abjectă ca orice revoluție. Nu au existat niciodată revoluții frumoase, armonioase și fericite. De altfel, toate revoluțiile au dat greș, nu a fost niciodată o revoluție reușită. Revoluția franceză, care se zice „mare", a fost, ea însăși, abjectă și nereușită; ea nu a fost mai bună ca revoluția rusă, nici mai puțin însângerată și mai puțin crudă; ea a fost, de asemenea, ateistă și distructivă cu privire la tot ce Istoria consacrase până atunci. Revoluția rusă nu este ceea ce se cheamă „mare", ea nu e decât o revoluție importantă, lipsită de aureolă morală. Se vor găsi însă istorici pentru a o idealiza, a o canoniza și preamări, pentru a crea împrejurul ei o legendă și a o împodobi cu o aureolă, apoi alți istorici vor veni în urmă, care vor demasca acest idealism și vor distruge această legendă.

Sărmanii ruși, care au suferit crud din pricina revoluției moralicește și materialicește, par că au uitat ce este o revoluție, totdeauna. E mai plăcut a citi lucrări asupra istoriei unei revoluții decât a trăi una. Indignarea prea accentuată contra revoluției bolșevice, faptul de a atribui prea exclusiv toate crimele bolșevicilor, nu este oare, adesea, rezultatul

unei oarecare idealizări a revoluției, ca și cum nu s-a biruit această iluzie că o revoluție ar putea să fie binefăcătoare și nobilă? Memoria istorică este foarte scurtă, la oamenii unei perioade revoluționare. Mulți oameni ai unei epoci revoluționare ar vrea să o dirijeze după voia lor și sunt furioși că n-o pot face. Se uită însă că este imposibil a conduce o revoluție, după cum este imposibil a o opri. Revoluția este fatalitate și element dezlănțuit. Or, bolșevicii nu au condus revoluția, ei nu au fost decât arma ei docilă. Cele mai multe aprecieri ale revoluției sunt întemeiate pe presupunerea că ea ar fi putut tot așa de bine să nu fi avut loc, că se putea evita sau că ea ar fi putut fi înțeleaptă și blândă, dacă acești briganzi de bolșevici nu ar fi împiedicat-o. Astfel, devine imposibil a măsura adevăratul sens al revoluției și a experimenta spiritualicește tragedia ei. Nimic nu e mai de plâns decât discuțiile așa de frecvente în societățile ruse din străinătate asupra chestiunii: „Evenimentele din Rusia sunt ele revoluție sau simple tulburări?". Și asupra celeilalte: „Cine sunt responsabilii?". Noi vedem în aceasta un fel de a se consola pe sine însuși care este de o neputință și de o senilitate completă. Efectiv, orice revoluție este o epocă de tulburare; este o descompunere progresivă a societății și a vechii culturi. Concepțiile care își reprezintă revoluția după un ideal și după norme trebuie să fie cu totul părăsite. Revoluția nu este niciodată așa cum trebuia să fie, căci nu este o revoluție obligatorie; o revoluție nu ar putea fi o obligație. Revoluția este o fatalitate asupra popoarelor și o mare nenorocire; dar se cuvine să se suporte demn această nenorocire, cum se cuvine să fie îndurată demn boala sau moartea unei ființe apropiate.

Trebuie considerată ca lipsită de orice perspectivă istorică mentalitatea după care s-ar vrea să se împiedice revoluția plecând de la principii prerevoluționare. Aceasta înseamnă să nu vrei să înțelegi nimic din ceea ce este o revoluție; a închide ochii asupra naturii ei. Revoluția seamănă unei boli infecțioase grave. Îndată ce infecția a pătruns în organism nu se mai poate opri cursul inevitabil al bolii. Vor fi 40° de febră la un moment dat: delirul. Și febra va cădea apoi la 36°. Natura revoluției este astfel că ea trebuie să se exprime până la capăt, să-și epuizeze elementul de turbare violentă înainte de a suferi înfrângerea finală și a degenera în contrariul său, pentru ca antidotul să se nască din însuși răul. Tendințele extreme trebuie, inevitabil, să triumfe și tendințele mai moderate vor fi respinse și distruse. Într-o revoluție mor chiar acei care au inaugurat-o sau care au visat-o. Așa este legea revoluției și așa este, după gândirea genială a lui Joseph de Maistre, voința Providenței,

operând totdeauna într-un mod ocult asupra revoluţiilor. Dumnezeu pedepseşte oamenii şi popoarele prin revoluţii. Trebuie părăsită ca pe o nebunie raţionalistă orice speranţă că partide mai moderate şi mai înţelepte – girondini sau constituţionalişti democraţi – vor putea să domine elementele revoluţiei şi să o conducă. Aceasta este cea mai irealizabilă dintre toate utopiile.

În revoluţia rusă utopicii erau constituţionaliştii democraţi. Bolşevicii au fost realiştii. Visurile pe care le nutreau nu erau deloc utopice şi lipsite de sensul comun de a transforma Rusia într-o ţară de drept democratică, asigurând că s-ar putea constrânge poporul rus – prin forţa discursurilor umanitare – să recunoască drepturile şi libertăţile omului şi cetăţeanului şi că ar fi posibil să dezrădăcinezi instinctele de violenţă la guvernanţi ca şi la guvernaţi prin măsuri liberale. Ar fi fost o revoluţie de necrezut, negarea tuturor instinctelor istorice şi a tradiţiei poporului rus – mai radical încă decât cu bolşevicii, care şi-au apropiat metodele tradiţionale de guvernare şi au exploatat unele instincte seculare ale poporului. Bolşevicii nu erau deloc „maximalişti", erau „minimalişti" care lucrau în sensul celei mai mici rezistenţe, în complet acord cu aspiraţiile instinctive ale soldaţilor extenuaţi de un război pe deasupra forţelor lor şi dorind arzător pacea: a ţăranilor invidioşi pe pământurile seniorilor, a muncitorilor excitaţi şi răzbunători. Maximaliştii au fost aceia care voiau cu orice preţ continuarea războiului şi nu aceia care deciseseră să se isprăvească cu acesta, atunci când războiul se descompunea în interior. Cei ce favorizează elementele iraţionale ale revoluţiei lucrează oarecum mai înţelept şi, într-un fel, mai realist decât aceia care caută să realizeze în acest element iraţional un plan teoretic de politică raţională. Revoluţia grăbeşte şi distruge toate planurile teoretice ale politicienilor raţionalişti şi, din punctul său de vedere, are dreptate. Politica teoretică şi raţionalistă nu ne lasă să simţim nici o bază organică – ea este lipsită de orice forţă elementară, de orice rădăcină profundă, în timp ce, într-o revoluţie, este forţa unui element naţional, denaturat şi bolnav. Bolşevismul este o nebunie raţionalistă, o manie de regularizare definitivă a vieţii rezemându-se pe elementul popular iraţional. În ceea ce priveşte raţionalismul politicienilor liberali, care este gata să recunoască oarecare drepturi iraţionalului, el nu se reazemă pe nici o forţă elementară. Bolşevismul a fost o realizare denaturată a ideii ruse şi pentru aceasta a triumfat. El a fost ajutat de faptul că sentimentul ierarhiei este foarte slab printre ruşi şi înclinaţia spre o putere autocratică este, la noi,

foarte pronunțată. Poporul rus nu a vrut să știe nimic despre vreo guvernare de drept și despre constituție.

II

Când o revoluție a izbucnit în soarta unui popor, când i-a sosit această nenorocire, nu mai este altceva de făcut decât să te pleci înaintea faptului ca și cum ar fi opera Providenței, s-o accepți ca în felul tuturor suferințelor și al tuturor nenorocirilor vieții, al tuturor marilor încercări, să reziști cu toate forțele tale spirituale ispitelor revoluției, să rămâi credincios la ceea ce ți-e sacru, să cobori forțele în catacombe, să înduri această nenorocire luminând-o cu lumina sentimentului religios, luând-o ca expiația unei greșeli, să ajuți și să susții curentele de viață, formațiile pozitive, grație cărora revoluția evoluează spre contrariul său, către creația autentică. Moralicește este fals a crede că izvorul răului este în afară de tine însuți, că ești un vas de sfințenie cuprinzând binele. Sub astfel de dispoziții clocește fanatismului vrăjmaș și crud. Este tot așa de fals a acuza de tot răul pe evrei, pe francmasoni, pe intelectuali, cum și a te lega de crimele burgheziei, ale nobleței și ale puterilor vechi. Nu, izvorul răului se găsește, de asemenea, în mine și trebuie să iau partea mea din greșeli și din răspunderi. Aceasta era adevărat în timpul vechii autocrații și aceasta rămâne adevărat în raport cu bolșevismul.

Singure formațiile moleculare ale vieții intelectuale a poporului, spirituale și materiale prepară, pe nevăzute, sfârșitul revoluției și o duc la o ieșire. În cursul unei revoluții războaiele civile nu ar putea fi evitate,iar în timpul acestora, mare eroism și multă abnegație vor trebui să fie cheltuite. Dar niciodată un război civil nu va pune capăt unei revoluții, nu va dezlega tragedia revoluției. Războaiele civile aparțin în întregime elementului irațional al revoluției, ele rămân în domeniul dezagregării revoluționare și o măresc. Războaiele civile între armate revoluționare și contrarevoluționare sunt, în general, lupta forțelor revoluționare contra forțelor dinainte de revoluție, adică tocmai forțele atinse de revoluție. Contrarevoluția reală nu se poate opera decât prin forțe postrevoluționare și, prerevoluționare, prin forțe care se vor fi dezvoltat în sânul chiar al revoluției. Contrarevoluția, care deschide o nouă epocă postrevoluționară, nu ar putea fi opera claselor și partidelor

pe care revoluţia le-a păgubit serios şi pe care le-a aruncat de pe primul plan. Napoleon este „fiul revoluţiei“ care a pus sfârşit tulburărilor în Franţa şi nu sunt nobilii, emigraţii, partidele pe care revoluţia îi dăduse deoparte din irezistibilul său curent. Printr-un fel de procedeu patologic care se petrece în organism, revoluţia cuprinde, în propriul său sân, forţele care vor sfârşi prin a o scăpa de demonii săi. Acela care trebuie să găsească o ieşire revoluţiei, să desfacă nodurile ei inexorabileabile, cel mai adesea este pentru că o va fi „purtat întreagă în sine însuşi“. Nici o luptă externă nu va putea să-i pună capăt. Bonapartismul este un deznodământ tipic al revoluţiei. Ceea ce face forţa lui Cromwell şi al lui Napoleon este că ei sunt oameni ai fatalităţii, purtătorii destinului revoluţiei.

Experienţa istorică şi propria noastră experienţă morală ne învaţă astfel că revoluţiile nu pot fi învinse decât prin forţe postrevoluţionare, de elemente diferite şi de cei care dominau înainte de revoluţie şi de cei care domină în timpul ei. Tot ce este prerevoluţionar nu este, într-adevăr, decât unul din elementele interne ale revoluţiei însăşi, a descompunerii revoluţionare. „Prerevoluţionară“ şi „revoluţionară“ nu sunt decât aceeaşi entitate luată în momente diferite. Revoluţia este vechiul regim a cărui descompunere se sfârşeşte şi nu este scăpare nici în ceea ce a început a se strica, nici în ceea ce se termină de stricat. Salvarea nu poate fi decât în naşterea unei noi vieţi. A pune capăt revoluţiei ruse, a scăpa lumea de coşmarul ei însângerat, aceasta nu este posibil nici nobilimii agrare ruse doritoare de a-şi lua pământurile, nici vechii burghezii ruse căutând să-şi recapete uzinele şi capitalurile, nici intelectualilor ruşi de vechiul tip, tinzând să restabilească vechiul prestigiu al ideilor lor şi a realiza programul lor politic de altădată. În revoluţia rusă este Rusia seniorilor şi Rusia intelectualilor, care mor dureros, şi o Rusie nouă, necunoscută, care începe să vadă lumina. Cine va putea să pună sfârşit revoluţiei ruse? Ţăranii ruşi, noua burghezie născută din revoluţie chiar, armata roşie revenită din însângeratul său delir, intelectualii noii specii, care vor dobândi – în urma experienţei tragice a revoluţiei – o substanţă spirituală mai adâncă şi idei pozitive noi. Este, oare, bine sau rău? E aşa cum e; aşa e destinul.

Nu este nimic bun de aşteptat în mod special de la Rusia, după revoluţie. Devastările sunt prea grave, demoralizarea prea teribilă. Nivelul culturii trebuie să coboare. Dar trebuie privit destinul în faţă. Nu este nici un motiv de a avea o vedere optimistă asupra viitorului, religia

creștină nu recomandă aceasta. Lumea se îndreaptă spre o dualitate tragică și spre o luptă între elemente spirituale opuse. Este un fapt, însă, de o importanță enormă, că iluziile vor fi risipite și omul va fi pus în fața realității pozitive. Este același lucru despre revoluție ca și despre tot în Istorie, ele nu servesc la ceea ce au crezut că servesc. Sensul lor este ignorat chiar de aceia care iau partea cea mai activă în ele. Ceea ce rămâne este că voința noastră trebuie să fie îndreptată spre realizarea admirabilei gândiri a lui Joseph de Maistre: „O contrarevoluție nu trebuie să fie o revoluție contrară, ci contrariul unei revoluții".

Este imposibil de a trăi cu un sentiment negativ, cu un sentiment de ură, de turbare și de răzbunare. Este imposibil a salva Rusia cu sentimente negative. Revoluția a otrăvit Rusia prin turbare și beție de sânge. Ce se va întâmpla cu sărmana Rusie dacă contrarevoluția o otrăvește cu o nouă turbare și o îmbată cu un sânge nou? Va fi prelungirea însângeratului coșmar revoluționar și nu o ieșire din acest coșmar. Partida turbării și a urii este una și indivizibilă, ea reunește pe comuniștii și monarhiștii extremiști. Nici o viață nu poate fi creată din elemente negative; viața pretinde, în principiul său chiar, elemente pozitive. Dragostea noastră trebuie să biruie totdeauna asupra urii. Noi trebuie să iubim cu atât mai mult Rusia și poporul rus cu cât nu ne e posibil a urî revoluția și bolșevicii. O puternică dragoste de pământul rus, de sufletul național rus, trebuie să fie la originea politicii noastre. Singură, această tendință poate fi considerată ca o stare spirituală normală. Revoluția bolșevică a fost născută din sentimente negative, ea a fost opera turbării. Dacă sentimente negative de forță egală ar fi fost îndreptate contra ei aceasta s-ar preface într-o operă de furie și ar fi distrugerea care s-ar urmări. Totuși, trebuie să se recunoască, cu durere, că sentimentele negative și violența biruiesc prea adesea la oamenii pe care revoluția i-a lovit și jignit crud. Aceasta dovedește că ei nu au știut să înțeleagă sensul spiritual al revoluției și că au trăit-o numai exterior, fizic. Într-adevăr, problema cea mai mare care se pune înaintea Rusiei, ca și lumii întregi, este aceea de a găsi o ieșire din cercul însângerat al revoluțiilor și al reacțiilor pentru a ajunge la o nouă ordine socială. Un infinit rău de reacție și revoluție se deschide pe calea negativă, pe care o determină reacțiile numai negative. Sângele naște sânge. Sângele a otrăvit deja popoarele. Revoluția îmbracă, prin ea însăși, caracterul unei reacții negative; ea este natură reacționară și trebuie să te salvezi de stăpânirea

reacţiilor negative. Asta este datoria noastră spirituală, datoria noastră, a creştinilor.

Revoluţia a avut loc. Ea a fost o reacţie sumbră şi însângerată contra răului epocii prerevoluţionare, a răului vieţii vechi; ea a fost o reacţie crudă contra unei reacţii crude. Or, toate puterile sufletului trebuie să fie îndreptate spre bine. Reastaurarea vechii vieţi, a aceleia de dinainte de revoluţie, este imposibilă. Când se citesc scrisorile ultimei ţarine ruse către ultimul ţar rus, simţi până în adâncurile tale că revoluţia era predestinată şi inevitabilă, că vechiul regim este definitiv condamnat, că întoarcerea spre trecut este imposibilă. Şi această condamnare nu atinge personalitatea acelora care au fost martiri şi care, ca oameni, valorau cu mult mai mult decât actualii conducători. Nu există restaurare, există mişcări convulsive şi spasmodice de forţe care sfârşesc prin a se descompune în revoluţie – forţe pe care evoluţia le-a dezagregat – şi apoi încercări noi, desemnate de forţele pe care revoluţia le-a făcut să se nască şi care caută să păstreze izbânzile vitale pe care le-au dobândit.

Este lucru nebunesc să vrei să restaurezi ceea ce a sfârşit prin revoluţie. Ieşirea înseamnă a se închide într-un cerc magic. Ieşirea nu ar putea fi cerută unei mişcări de dreapta sau de stânga; ea nu poate fi găsită decât printr-o mişcare în înălţime şi profunzime. Contrarevoluţia ideilor trebuie să se îndrepte spre crearea unei vieţi noi în care trecutul şi viitorul se reunesc în etern; ea trebuie, deopotrivă, să se îndrepte contra oricărei forme de reacţie. Revoluţia a distrus orice specie de libertate în Rusia şi contrarevoluţia trebuie, de aceea, să fie o mişcare eliberatoare; ea trebuie să acorde ruşilor libertatea – libertatea de a respira, de a gândi, de a se mişca, de a rămâne pe loc şi de a trăi o viaţă spirituală. Dacă este în aceasta un paradox, el trebuie înţeles în toată amploarea sa.

III

Nu s-ar putea considera revoluţia numai în forma ei externă. Este inadmisibil să nu văd în ea decât un fapt empiric fără nici o legătură cu viaţa mea spirituală, cu soarta „mea“. Dacă rămâne în această atitudine exterioară, omul nu poate decât să se înăbuşe de turbare neputincioasă. Revoluţia a avut loc nu numai în afară de mine şi deasupra mea – aşa, ca un fapt incomensurabil cu sensul vieţii mele, adică lipsit pentru mine de

orice sens; ea a avut loc și pentru mine, ca un eveniment interior al vieții mele. Bolșevismul a luat ființă în Rusia și acolo a învins, pentru că sunt ceea ce sunt, pentru că nu există în mine o reală forță spirituală, această forță a credinței, capabilă de a muta munții. Bolșevismul este păcatul meu, greșeala mea. Este o încercare care îmi este impusă. Suferințele pe care mi le-a pricinuit bolșevismul sunt expierea greșelii mele, a greșelii noastre comune și a păcatului nostru comun. Toți sunt responsabili pentru toți. Singur acest fel de a trăi și de a concepe o revoluție poate fi privit ca inspirat de religie, singură aceasta aduce o lumină spirituală. Revoluția rusă este destinul poporului rus și al meu, răscumpărarea și expierea datorată de popor și de mine.

Cei din „dreapta" să nu mai ia acel aer nevinovat, suficient și indignat. Păcatele lor sunt grave și trebuie să îndure o penitență severă. Trebuie să trăiască revoluția în mod demn, cu o mare forță morală, până la sfârșit , așa ca o nenorocire trimisă de Dumnezeu. Va fi salvat acela care o va îndura până la sfârșit. Însă acei care nu văd în bolșevism decât violența exterioară a unei bande de briganzi exercitându-se asupra poporului rus, au despre aceasta o concepție superficială și falsă. Nu se concep astfel destinele istorice ale unui popor. Este un punct de vedere aparținând unor oameni suferind din pricina revoluției sau unor luptători activi orbiți de furia luptei. Bolșevicii nu sunt o bandă de briganzi atacând poporul rus pe drumul său istoric și legându-l de picioare și de mâini; victoria lor nu este deloc rezultatul unei întâmplări. Bolșevismul este un fenomen mult mai adânc, mai teribil și mai îngrozitor. Bolșevismul nu este un fenomen extrinsec, ci intrinsec poporului rus. Este o boală morală gravă, este răul organic al poporului rus. Bolșevismul nu este decât un reflex al viciului intern care rezidă în noi; nu este o realitate ontologică independentă; el nu are ființă în el însuși; nu este decât o halucinație a spiritului popular bolnav. Bolșevismul corespunde stării morale bolnave a poporului rus, el exprimă exterior crimele morale interne, părăsirea credinței, primejduirea religiei, adânca demoralizare a poporului.

Puterea sovietică nu este deloc o putere democratică și nu a fost instaurată prin nici o adunare constituantă. Dar s-a văzut vreodată formalul creând o putere? Puterea este totdeauna constituită de forțe și puterea sovietelor apărea ca unica putere care se putea concepe în Rusia în momentul descompunerii unui război pe care poporul rus nu mai avea putere de a-l susține în momentul decăderii morale și al dezastrului

economic, în momentul scufundării tuturor bazelor morale. Această putere a apărut atunci ca națională, dar într-un înțeles foarte puțin măgulitor pentru ei. Totuși, este nevoie de a o recunoaște pentru a înțelege revoluția. Nici o altă putere nu ar fi putut fi creată în atmosfera morală și istorică în care revoluția s-a dezlănțuit.

Poporul, găsindu-se într-o stare de minciună, a creat o putere mincinoasă. Singur bolșevismul putea să organizeze întrucâtva și să îmblânzească elementul demonic ale cărui fiare le-a rupt. Adevăratul principiu al autorității puterii se pierduse. Rolul jalnic și neputincios jucat de guvernul provizoriu demonstrase că puterea nu poate fi organizată pe principii umanitariste. Nu era posibil să se reazeme pe ideea democratică și liberală și nici chiar pe un socialism de spirit moderat și umanitar. În ceea ce privește principiul monarhic, era blestemat și degradat de un secol. S-a prăbușit. El nu exista decât pentru că era sancționat de credințele religioase ale poporului. Într-adevăr, autoritatea poporului se reazemă totdeauna pe credințele religioase; când aceste credințe sunt atinse, autoritatea puterii se clatină și cade. Este ceea ce a avut loc în Rusia. Credințele religioase ale poporului suferiseră o schimbare. Diferite feluri de „lumini" – și, în Rusia, acestea iau totdeauna formele nihilismului – începuseră să pătrundă în popor. Ori, singuri bolșevicii au știut să organizeze o putere care să fie în raport cu credințele noi ale poporului și cu elementul sângeros al războiului.

Când bazele morale ale războiului se prăbușesc, acesta se schimbă într-o anarhie sângeroasă, într-un război al tuturor contra tuturor. Nu este loc atunci decât pentru o dictatură de brutalitate și de sânge. Toate elementele consistente, ridicate pentru prezervarea castei cultivate în Rusia, s-au prăbușit. Acest strat cultivat, această cultură rafinată nu putea subzista decât grație monarhiei, care împiedica ignoranța populară să se reverse. Rusia era un imens și obscur imperiu de mujici, unde dezvoltarea era foarte slabă, cu o elită cultivată și foarte restânsă, cu un țar, stăpân al imperiului, care împiedica poporul să sfâșie această elită cultivată. Că puterea țaristă a cultivat și terorizat adesea această elită, sunt de acord; dar ea făcea posibilă existența sa însăși, stabilea până la un oarecare grad o ierarhie calitativă în viața rusă. Cu căderea puterii țariste o „fuziune simplificativă" a intervenit în Rusia, toate diferențele calitative au fost distruse; întreaga structură a societății ruse a fost sfărâmată, cotropită de masa obscură a soldaților și mujicilor. Elita cultivată, fără rădăcini în clasele sociale mai solide, a fost aruncată în

prăpastie. În astfel de condiții, puterea monarhică nu putea fi înlocuită decât prin puterea sovietelor. Noi am asistat la o înjosire teribilă a vieții, brutalitatea s-a introdus în obiceiuri, stilul mujico-soldățesc a început să domnească. O putere care ar fi căutat mai multă cultură în sine însuși nu ar fi putut să existe, nu ar fi fost în acord cu starea poporului.

Dumnezeu a transmis – îndrăznesc să spun– bolșevicilor puterea în scopul de a impune pedeapsă poporului. Și, pentru acest motiv, o asemenea putere dispune de o forță misterioasă, neînțeleasă pentru bolșevici însăși. Nu este de mirare că nu există adversari în luptă, nici partide active în revoluția rusă? Aceasta o diferențiază profund de revoluția franceză. Când un montagnard sau un girondin francez urca pe eșafod, aceasta era ca cetățean, provizoriu învins de mulțime. Sentimentul civic nu există în revoluția rusă. La noi pleci pentru a fi împușcat, dar aceasta este cu un alt sentiment în inimă, ascultând de o putere fatală și dominatoare.

Nu exista altă cultură rusă decât aceea a nobleții. Aceasta nu mai există. Noblețea este decăzută și dizolvată. Și se poate zice că a făcut chiar ea însăși mult pentru căderea sa; degenarată, ea pierduse sensul rolului pe care îl avea de jucat. Stilul cultural – al nobleții – stil care domina deopotrivă și alte clase, ca burghezii și intelectualii, este înlocuit prin stilul mujico-soldățesc și proletarian. Singură puterea sovietelor, dușmana culturii superioare, poate guverna țara însemnată cu stilul acela; înțeleg puterea care a declarat război contra tuturor calităților numai în folosul cantităților; putere brutală și sălbatică în mijloacele sale de acțiune. Primul plan este ocupat de o nouă categorie de oameni energici, beneficiind de școala războiului, aspri în viață, invidioși și cruzi și care vin să aplice guvernului țării toate mijloacele războiului, și anume cei care continuă războiul pentru alte scopuri în chiar interiorul țării. Acest stil al puterii sovietice este stilul militar. Este stilul cuceritorilor. Dar aceasta nu dovedește deloc că acești învingători ar fi străini ei înșiși de starea poporului. Este tocmai poporul care i-a proclamat în timpul căderii și al descompunerii sale însângerate. Bolșevicii au realiazat idealul popularul al „reîmpărțirii negre“ a pământului și ei răspund admirabil intențiilor nihilismului rus. Este o putere foarte nepopulară și care nu este iubită de nimeni. Dar această putere nepopulară și care nu atrage nici o simpatie poate foarte bine să apară ca singura putere posibilă în cazul când poporul a meritat-o. În mijlocul unui război în faliment sau al unei revoluții în descompunere, poporul rus nu a meritat altceva.

Aceasta nu convinge deloc, totuşi, că poporul rus ar fi bolşevic. Catastrofa s-a produs în profunzimile societăţii ruse dincolo de cultura rusă; ea s-a produs înăuntrul chiar al sufletului poporului. Într-adevăr, poporul rus nu a putut niciodată să accepte păturile cultivate ale Rusiei şi nici autoritatea nobililor, aceasta nu numai din punct de vedere social, ci chiar din punct de vedere religios. La noi, distanţa efectivă între clasa inferioară şi cea superioară a fost totdeauna aşa de mare încât nu ar putea să existe la fel la un alt popor din occident. Poporul nu a acceptat războiul şi, prin aceasta, nu a acceptat puterea umanitară şi democratică. Ar fi periculos să nesocotim, în consideraţiile asupra revoluţiei şi în cercetarea căilor de salvare pentru Rusia, starea morală a poporului rus, starea credinţei sale sau a necredinţei sale. Totul este determinat în mod interior şi nu exterior. Or, nimeni nu este constrâns să binecuvânteze credinţele populare şi să tămâieze voinţa poporului, dacă consideră această credinţă şi voinţă ca nefastă. Eu nu recunosc deloc principiul suveranităţii poporului; ar fi însă fără sens să vrei să ignori starea morală a poporului. Puterea, prin natura sa chiar, nu este democratică, dar trebuie să fie populară. După toate socotelile, totul este determinat de credinţele religioase ale poporului; ele sunt cele care au determinat existenţa monarhiei absolute. Şi, dacă credinţele populare sunt mincinoase şi nefaste, trebuie să consacru forţele mele mai întâi spre îndreptarea poporului meu către credinţe adevărate şi binefăcătoare. Spiritul moral are totdeauna prioritate asupra politicului. Acest adevăr trebuie recunoscut astăzi mai mult ca oricând. Actualmente, chestiunea rusă este, înainte de orice, o chestiune spirituală. Nu este salvare pentru Rusia în afară de regenerarea spirituală. Lupta materialistă pentru putere nu face azi decât să agraveze răul şi să intensifice descompunerea. Cei care au dus o luptă activă împotriva revoluţiei şi comunismului nu s-au inspirat de o mare idee, pe care ar fi putut să o opună aceleia a comunismului. În Europa occidentală, de asemenea, o mişcare activă în numele unui ideal contra bolşevismului este imposibilă deoarece Europa occidentală nu are în conştiinţă un adevăr în numele căruia să se ridice şi să plece în cruciadă.

Noi trăim într-o stare comparabilă căderii imperiului roman şi civilizaţiei antice din secolul al III-lea, când singur creştinismul a salvat spiritualiceşte lumea de ruină şi descompunere definitivă. În această epocă elementele barbariei pătrundeau în cultura îmbătrânită şi şovăitoare. Azi, de asemenea, bazele aristocratice ale culturii sunt

clătinate și o nouă asimilare a elementului barbar a devenit necesară, o geneză a luminii în obscuritate. Nu se poate lichida bolșevismul printr-o bună organizare de divizii de cavalerie. Diviziile de cavalerie, prin ele însele, nu pot decât mări haosul și descompunerea. Ele susțin această stare de lucruri, anormală și periculoasă, în care puterea, trecută în mâinile soldaților, nu este făcută decât din forță exterioară. Așa a pierit Imperiul roman.

Bolșevismul trebuie să fie biruit mai întâi de toate în interior, adică spiritualicește, și numai apoi prin politică. Trebuie găsit un nou principiu spiritual de organizare a puterii și culturii în zilele noastre. Principiul militar poate, de asemenea, deveni în zilele noastre un principiu nefast și trebuie să căutăm a evita dominația lui absolută. Situația actuală a Europei ne-o comandă de asemenea. Chiar și fără bolșevici, domnia soldățească amenință cu abrutizarea culturii întregi. Întreaga politică europeană este fundată pe viloență și minciună; în Europa, de asemenea, bântuie o îngrozitoare înjosire. O reacție așa de interesantă ca fascismul arată această stare de lucruri. Contrar opiniei generale, fascismul italian a fost, de asemenea, o revoluție, o operă de oameni tineri care profitaseră de școala războiului, plini de energie și însetați de dominare în viață. Această tinerețe nu este lipsită de asemănare psihologică cu tinerețea sovietică, dar energia ei se întrebuințează într-o direcție diferită și îmbracă un caracter care nu este distructiv, ci creator. Noi trăim o epocă de cesarism și numai oameni de tipul lui Mussolini vor avea importanță, acest singur novator printre toți oamenii de stat europeni, care a știut să înconvoaie, sub ideea națională, instinctele violente și războinice ale tinereții, deschizând un drum energiei.

Nu sunt deloc un pacifist, dar sunt epoci în care se cuvine să te ridici contra pretenției de a supune destinele istorice exclusiv forței militare. Rusia a pierit prin transformarea poporului în armată. Armata a distrus statul și salvarea nu poate sta decât într-un principiu superior. Militarismul burghez și capitalist s-a distrus el însuși; el a suprimat războiul în sensul vechi și nobil al acestui cuvânt. Războiul – în mod fatal – a devenit revoluție și e tipul războiului revoluționar, care azi biruie în lumea întreagă. Noile invenții tehnice amenință umanitatea cu distrugerea. Ei bine, nu, problema bolșevismului nu este o problemă de mecanică putând să se rezolve prin forța militară, este, înainte de orice, o problemă interioară și morală. Nu se poate elibera Rusia și poporul rus de

bolşevici numai prin mijloace militare, ca de o bandă de briganzi care i-ar ţine legaţi. Aceasta este o concepţie cu totul extrinsecă şi superficială. Enorma masă a poporului rus nu îi poate înţelege pe bolşevici, dar se găseşte în stare de bolşevism şi în plină minciună. Este un paradox care are nevoie să fie înţeles, însă, profund. Poporul rus trebuie scăpat din starea de bolşevism. Este, oare, a predica o atitudine pasivă în opoziţie cu atitudinea activă pe care o ridică în slavă acei care vor să rezolve tragedia rusă numai prin forţă militară? În timpul căderii Imperiului roman şi al ruinii lumii antice în întregime, Diocleţian a desfăşurat o mare energie în încercările sale de a consolida imperiul. Dar Sfântul Augustin a fost el mai puţin activ decât Diocleţian şi nu a ocupat el în Istoria mondială un loc considerabil?

Epoca noastră pretinde, înainte de orice, opere asemenea celei a Sfâtului Augustin. Ne trebuie şi credinţa şi ideea. Salvarea societăţilor – actualmente trecătoare – va veni din grupările pe care la va anima credinţa. Este urzeala lor aceea care va forma noua ţesătură a societăţii; ele vor consolida legăturile sociale în momentul căderii statelor vechi. Vechile stări se prăbuşesc, Istoria modernă se deznoadă şi ne apropiem – am spus-o – de o epocă analoagă Evului Mediu, de la începuturile sale. Reacţionarii, oamenii înapoiaţi, sunt toţi acei care vor să se menţină cu ajutorul principiilor Istoriei moderne, să revină la ideile secolului al XIX-lea, chiar dacă aceste idei s-ar chema democraţie, socialism umanitar etc. Revoluţia este pe cale de a se împlini în Europa, poate produce efectul unei reacţii. Este cazul, bunăoară, al fascismului italian. Ea este îndreptată însă, în realitate, contra fundamentelor Istoriei moderne, contra unui liberalism fără substanţă, contra individualismului, contra formalismului juridic.

IV

Este foarte util să amintim, în zilele noastre, ideile asupra revoluţiei expuse de Joseph de Maistre în genialele sale „Considérations sur la France“. El, cel dintâi, a reuşit să spună ceva esenţial asupra naturii oricărei revoluţii. Revoluţia este satanică. Nu sunt oameni, ci forţe superioare care operează prin ea. Revoluţionarii nu au decât aparenţă de agenţi; în realitate ei sunt puşi în mişcare; ei nu sunt decât instrumentul

unei forțe pe care o ignoră. Dar revoluțiile nu sunt numai satanice, ele sunt și providențiale; ele se desfășoară asupra popoarelor pentru păcatele lor și sunt o expiație a greșelilor lor.

Joseph de Maistre nu a fost un om al vechiului regim, al regimului dinainte de revoluție, el înțelegea amploarea și importanța singulară a unei revoluții; el examina caracterul ei fatal. A fost cel mai mare gânditor al reacției de la începutul secolului al XIX-lea, șeful școlii teocratice – un regalist – și socotea că revoluționarii, jacobinii, erau cei care lucrau pentru binele Franței, în timp ce contrarevoluționarii, emigranții, voiau să o dezmembreze și doreau ca nația lor să fie învinsă. Joseph de Maistre consideră contrarevoluția prin violență ca un rău sigur și nu o vrea; el așteaptă răbdător ca să fie gata un teren organic pentru restabilirea monarhiei. Maistre nu-i iubește pe emigranți și îi judecă sever, considerând activitatea lor ca antinațională și antipatriotică. El insistă asupra neputinței complete și nulității emigranților francezi:

„Emigranții nu sunt nimic și nu pot nimic. Una din legile revoluției franceze este că emigranții nu pot să o atace decât spre nenorocirea lor și sunt cu totul excluși de la orice operă care se înfăptuiește."

„Nu au întreprins nimic care să reușească și care chiar să nu se întoarcă contra lor. Nu numai că nu reușesc, dar tot ce întreprind este marcat de un așa caracter de neputință și nulitate, încât lumea s-a obișnuit, în fine, a-i privi ca oameni care se îndărătnicesc să apere un partid proscris."

„Emigrația nu trebuie să mai facă eforturi exterioare, poate chiar ar fi de dorit să nu fi fost văzută niciodată într-o atitudine amenințătoare. Emigranții nu pot nimic – se poate chiar adăuga – că nu sunt nimic."

Joseph de Maistre, care are o așa de îngrozitoare reputație, era partizanul unei contrarevoluții pașnice și fără vărsare de sânge, aproape blândă. El este un adversar declarat al răzbunării. Se întâlnește la el ideea, foarte perspicace, că cei care au fost loviți de revoluție nu ar putea fi purtătorii de cuvânt ai dreptății postrevoluționare sau contrarevoluționare, căci ei ar lucra prin represalii.

„Cea mai mare nenorocire care s-ar putea întâmpla unui om delicat ar fi să aibă de judecat pe asasinul tatălui său, al rudei sale, al prietenului său sau numai uzurpatorul bunurilor sale. Or, este tocmai ceea ce s-ar fi întâmplat în cazul unei contrarevoluții; căci judecătorii superiori

– prin natura chiar a lucrurilor – ar fi aparținut aproape toți clasei ofensate și dreptatea, chiar atunci când nu ar fi făcut decât să pedepsească, ar fi avut aerul că se răzbuna."

Iată cuvinte de o sublimă noblețe, care s-ar cuveni să se repete în zilele noastre, când dorința de răzbunare este așa de ușor confundată cu o judecată imparțială. Maistre credea, de asemenea, că popoarele trebuie să înghită fructele amare ale revoluției până la sațietate și dezgust; în alți termeni – că revoluția trebuie să se distrugă pe ea însăși. El vede o justiție providențială în faptul că revoluționarii se extermină unii pe alții. Popoarele nu ajung niciodată la ceea ce aspiră și, dacă revoluția franceză trebuie să aibă o valoare pozitivă, aceasta nu va fi aceea pe care oamenii revoluției au încercat să i-o dea.

Joseph de Maistre a fost el însuși un rezultat pozitiv al revoluției. Mișcările catolice ca și cea romantică de la începutul secolului al XIX-lea nu puteau să se producă decât în urma revoluției. Ele sunt o biruință pozitivă a revoluției. De asemenea, vom vedea la noi, în Rusia, o concepție mai adâncă a religiei și o renaștere spirituală, ca rezultat pozitiv al revoluției. O nouă epocă pentru creștinism se va deschide. Biserica va fi scăpată de stăpânirea statului. Părerile lui Joseph de Maistre – acest fervent reacționar asupra revoluției – sunt colorate de o superioară dezinteresare. Este folositor a le aminti în zilele noastre. Însă emigrarea provocată de revoluția rusă nu mai este aceea a revoluției franceze. Ea are mult de suferit; este compusă din elemente deosebite, ea înglobează un mediu de cultură foarte ridicat și poate avea o mare importanță pozitivă în ordinea culturală, dacă parvine să biruie în ea însăși mentalitatea specifică a emigranților. Printre emigranții ruși este o tinerime dispusă spre eroism, capabilă de abnegație. Scopurile emigrării ruse sunt, înainte de toate, de domeniul spiritual și nu politic. Emigrația rusă însă nu a descoperit încă ideile care trebuiau să o inspire. Nu se poate califica drept „idee" întoarcerea la aceste forme politice care dominau într-un recent trecut asupra vieții și intelectului. Toate formele politice vechi – fie aceasta monarhia sau democrația – au trăit cu timpul lor. Ele nu au valoare prin ele înseile.

V

Revoluţia rusă s-a îndeplinit în acord cu prevederile lui Dostoievski. El a ştiut să divulge, oarecum profetic, dialectica ideilor ei şi să-i contureze imaginea ei. El a înţeles că, în Rusia, socialismul era o chestiune religioasă – chestiunea ateismului – că preocuparea intelectualilor ruşi dinaite de revoluţie nu era într-adevăr politică, ci salvarea umanităţii în afară de Dumnezeu. Şi cei care vor să înţeleagă sensul revoluţiei ruse trebuie să-şi asimileze intuiţiile lui Dostoievski. Se poate descoperi un număr incalculabil de cauze ale revoluţiei ruse. Multe din aceste cauze sar în ochi. Războiul teribil pe care poporul rus nu îl putea îndura nici materialiceşte şi nici moraliceşte, slaba dezvoltare a conştiinţei dreptului la poporul rus şi absenţa în el a adevăratei culturi, defectele organizării agrare la ţăranii ruşi, stăpânirea ideilor mincinoase asupra intelectualilor ruşi, sunt tot atâtea cauze incontestabile ale revoluţiei. Dar nu în direcţia aceasta apare sensul adânc al revoluţiei ruse. Noi îl găsim în primul rând de natură spirituală.

Cauze diferite lucrează asupra evenimentelor pe care ştiinţa istoriei ni le expune; dar filosofia istoriei are ca obiect să descopere fenomenele spirituale esenţiale, primele fenomene, prin care trebuie să pătrundem în sensul dezvoltării istorice. Astfel pentru istoria modernă este umanismul şi dialectica sa internă, care reprezintă acest fenomen spiritual, esenţial. El este cel care se găseşte deopotrivă la baza revoluţiei franceze, deşi ea a avut multiple cauze specifice. Şi susţin că în principiul revoluţiei ruse, dezlănţuite de forţe elementare – jumătate asiatice şi jumătate barbare – într-o atmosferă de război în descompunere, există un fapt religios, în legătură cu natura religioasă a poporului rus. Acesta nu poate da naştere unui regat umanitar împăciuitor; el nu poate dori un stat juridic în sensul european al termenului. Prin formaţia sa spirituală el este un popor apocaliptic, care nu aspiră decât la punctul culminant al istoriei, la realizarea împărăţiei lui Dumnezeu. El tinde fie la împărăţia lui Dumnezeu, la fraternitatea în Hristos, fie la camaraderia în Antihrist, la regatul Prinţului acestei lumi.

Poporul rus a fost în toate timpurile şi este – ceea ce îl caracterizează – animat de un spirit de detaşare de ceea ce este pământesc, necunoscut popoarelor din occident. El nu s-a simţit niciodată legat şi înlănţuit de lucrurile de pe pământ: proprietăţi, familie, stat,

drepturile sale, mobilierul său, felul său exterior de a trăi. Dacă poporul rus era înlănţuit vieţii terestre, aceasta era prin păcat şi păcatele sale nu au fost mai mici, ba chiar au fost mai grave decât cele ale popoarelor Europei. Ruşii sunt, probabil, un popor mai puţin onest, mai puţin corect decât popoarele din occident, dar acestea sunt legate, prin chiar vituţile lor, vieţii terestre şi bunurilor acestei lumi. Din contră, poporul rus este separat de pământ prin virtuţile sale şi apiră spre cer. Religia ortodoxă l-a angajat spiritualiceşte pe această cale. Pentru un om al Europei occidentale, proprietatea este sacră şi el nu se va lăsa furat fără a se apăra aspru. El îmbrăţişează o ideologie care justifică ataşamentul său la bunurile de aici, de jos. Un rus – chiar când pasiunile, lăcomia şi avariţia ar robi firea sa - nu consideră deloc proprietatea sa drept sacră; nu are îndreptăţirea ideologică a stăpânirii sale asupra bunurilor temporare şi gândeşte în forul său interior că ar fi mai bine pentru el să îmbrace rasa ori să se facă pelerin. Uşurinţa cu care a avut loc abolirea proprietăţii în Rusia este datorită nu numai dezvoltării slabe a ideii dreptului la poporul rus şi absenţei de cinste burgheză, ci şi spiritul de detaşare de bunurile pământeşti care există în orice rus. Ceea ce reprezintă o virtute în ochii unui burghez european părea un păcat pentru omul Rusiei. Şi proprietarul agrar rus nu a avut niciodată convingerea absolută de a stăpâni pământurile sale, pe bună dreptate. Nu este un efect al întâmplării dacă A.S.Khomiakov, şeful şcolii slavofile, nu se credea posesorul pămâturilor sale decât în virtutea unui mandat cu care îl însărcinase poporul rus pentru a asigura exploatarea lor. Negustorul rus era, de asemenea, convins că bogăţia sa era stabilită prin mijloace îndoielnice şi că va trebui, mai curând sau mai târziu, să facă penitenţă. Religia ortodoxă învaţă ideea datoriei şi nu a dreptului. Nu îşi îndeplineau datoriile lor pentru că erau păcătoşi, dar nu se considera deloc dreptul ca o virtute. Ideologia burgheză nu a avut niciodată putere la noi, ea nu exercită nici o acţiune asupra inimilor ruse. Noi nu am cunoscut niciodată o bază curat idealistă drepturilor clasei burgheze şi regimului burghez. În fond, aproape toată lumea la noi consideră regimul burghez ca un păcat, nu numai revoluţionarii– socialiştii, ca şi slavofilii şi credincioşii, ca şi toţi scriitorii ruşi, ba chiar până la burghezia rusă ea însăşi, care încearcă totdeauna o umilinţă morală a stării sale.

De asemenea, nu se poate opune burghezul european comunismului rus. Din pricina formaţiei spirituale a poporului rus, a omului rus, nu se va putea birui comunismul în numele ideilor burgheze

și printr-un regim burghez. Așa este Rusia, așa este vocația poporului rus în această lume. Khomiakov și Leontiev, Dostoievski și Lev Tolstoi, Vladimir Soloviov și Nicolai Fedorov sunt desființătorii regimului burghez și ai spiritului burghez în același fel ca revoluționarii ruși, ca socialiștii și comuniștii. Așa este, într-adevăr, ideea rusă. Și patrioții ruși trebuie să aibă cunoștință despre aceasta. Credincioșii ruși cred că, înaintea lui Dumnezeu, burghezul european nu prețuiește mai mult decât comunistul rus. Și omul Rusiei nu poate dori ca burghezul european să vină să ia locul comunistului. El nu consimte să se substituie viciilor comuniste virtuțile burgheze, pentru că el dezaprobă aceste virtuți. Cultura seculară, civilizația cu adevărat corectă și bine consolidată nu ispitește pe omul rus, pe credinciosul rus. Iată pentru ce, la noi, socialismul, de asemenea, îmbracă un caracter sacru și pentru ce avem o pseudo-biserică și o pseudo-teocrație. Rușii s-au opus totdeauna spiritualicește puterii civilizației burgheze a secolului al XIX-lea; ei nu o iubeau și vedeau în ea o înjosire a spiritului. Asupra acestui punct, revoluționarul Herzen și reacționarul Leontiev erau de acord și nu trebuie să încercăm a vârî în sufletul rușilor patriotismul german sau francez sau naționalismul Europei occidentale. Mulți patrioți ruși și naționaliști au un aer cu totul străin sufletului rus. Trebuie să ne amintim toate lucrurile acestea dacă vrem să înțelegem caracterul revoluției ruse. Noi nu am adoptat nici o ideologie burgheză și nu am recunoscut niciodată nici o ideologie de stat. Katkov – publicist reacționar – nu a fost un gânditor caracteristic al Rusiei. Spiritul moral al Rușilor nu ar putea să accepte o supremație a noțiunii etatiste, ea va rămâne totdeauna subalternă pentru ei și, adesea, chiar va disapare de tot. Un monarhism bizar este propriu rușilor. Poporul rus este îndreptat spre Împărăția lui Dumnezeu, ceea ce explică nu numai virtuțile sale, ci și multe din viciile sale. Căci paradisul îi scapă. Și, totuși, omul trebuie să-și asume pe pământ o sarcină de supunere a lumii; există – în raport cu dezvoltarea istorică – o datorie pe care adesea rușii o uită. Astfel este marea rațiune pentru care revoluția noastră nenorocită și hidoasă trebuie să fie numită națională. Sufletul omului rus este îndreptat spre Împărăția lui Dumnezeu, dar cedează ușor ispitelor, imitațiilor și iluziilor, cade ușor în puterea împărăției întunericului. Regatul minciunii și al imitației s-a stabilit în Rusia; există în bolșevici ceva care este din altă lume, care aparține lumii de „dincolo". Este – voi zice- ceva care îi face lugubri. Curenți și energii magice emană din bolșevicii cei mai vulgari. Este îndărătul fiecărui bolșevic un mediu

colectiv de vrajă, care afundă poporul rus într-un somn magic şi îl închide într-un cerc vrăjit. Trebuie scoasă de sub vrajă Rusia: iată problema capitală.

VI

Revoluţia rusă trebuie experimentată în adâncimile spiritului. Atunci „catharsis"-ul, curăţirea internă, va lucra. Nu a trăit spiritualiceşte revoluţia deloc cel care a traversat-o cu un sentiment de lăcomie, cel care vrea restituirea bunurilor pe care le-a pierdut, cel care are inima plină de turbare şi care nu aspiră decât la pedeapsă. Este acesta un mod cu totul omenesc de a suferi revoluţia. Este o atitudine de burghez. Nu este în spirit, că revoluţia va fi fost trăită de acela care s-ar fi acomodat ei şi nu ar fi ştiut să apere libertatea fiinţei sale interioare şi nici de acela care visează restaurarea vieţii sociale, aşa cum era ea înaintea revoluţiei, fără cea mai mică conştiinţă a propriului păcat. Numai o penitenţă sinceră îngăduie să suferi revoluţia în sens spiritual. Viaţa nouă se deschide prin misterul şi sacramentul penitenţei. Numai penitenţa poate elibera de tirania trecutului întunecos şi de tortura fantomelor. Psihologia penitenţei creştine este diametral opusă nu numai psihologiei revoluţiei, dar şi psihologiei reastauraţiei, totdeauna răzbunătoare şi impregnată de furie. Dorinţa răzbunării şi aspiraţia la restaurarea vechii vieţi petrecută în păcat sunt incompatibile cu penitenţa care se forţează spre o viaţă nouă.

Cel care experimentează revoluţia în spiritul şi fiinţa sa intimă trebuie să măsoare importanţa şi adâncimea acestei crize, în acelaşi timp rusă şi mondială. Trebuie să nu mai avem aerul de a gândi că nu s-a produs nimic excepţional de grav, că ceea ce a a vut loc nu a fost decât un ansamblu de violenţă, de infamii şi scandaluri, cărora este uşor să li se pună capăt prin măsuri politice şi militare. Ce e mai demn de milă decât acest fel de a te consola, când ai fost expulzat din primele ranguri ale vieţii sociale şi să negi faptul chiar al revoluţiei, nevrând s-o arăţi decât sub numele de tulburări şi violenţă? Eu cred că nu numai o revoluţie a avut loc în Rusia, ci încă o revoluţie mondială este pe cale să se îndeplinească.

O criză mondială bântuie, analoagă căderii lumii antice şi, pentru a dori o întoarcere la situaţia mondială aşa cum se prezenta

înaintea catastrofei marelui război, trebuie să nu îţi dai de loc seama de lucrurile care se petrec, a fi lipsit de perspectivă istorică în judecata ta. Bazele unei întregi epoci istorice sunt uzate. Toate bazele vieţii se clatină. Minciuna şi putreziciunea acestor baze, pe care se reazemă societatea civilizată a secolelor al XIX-lea şi al XX-lea s-a dat la iveală şi se vrea ca tocmai acest principiu – a cărui putreziciune a născut şi războaie îngrozitoare şi revoluţii – să fie restaurat; viaţa spre care se aspiră este o viaţă de necinste şi păcat. Paralizia generală este teribilă. dar nu mai puţin teribil este germenul din care izvorăşte. Nici în Rusia, nici în Europa nu poate fi posibilă o întoarcere la viaţa de dinainte de război şi de revoluţie şi nici că trebuie să fie. Dacă această întoarcere ar fi posibilă, durerile şi suferinţele zilelor noastre nu ar mai avea nici un sens, nici o justificare. Ceea ce este condamnabil şi nefast la reacţionar este tocami această aspiraţie la întoarcerea spre trecutul apropiat. Revoluţia nu creează viaţă nouă, viaţă mai bună; ea nu creează decât descompunerea vieţii vechi dusă în păcat. Experienţa spirituală însă, dobândită prin război şi revoluţie, trebuie să ne călăuzească spre o viaţă nouă, care va fi mai bună. Este ceea ce orice om cu spirit luminat trebuie să hotărască pentru sine, oricare ar fi concepţia sa optimistă sau pesimistă despre viitor. Viaţa nouă va fi, înainte de toate, o viaţă spirituală. Cuvântul de ordine pentru fiecare este: „fă ce trebuie, întâmplă-se ce se va putea". Nu este posibilă o întoarcere spre vechiul liberalism al intelectualilor, spre popularism sau socialism, cum nu mai este posibilă întoarcerea la vechea monarhie, la viaţa vechii nobilimi.

Rusia seniorilor şi a stăpânilor nu mai este şi nimic din ceea ce era în ea pieritor şi vinovat nu mai poate fi înviat. Ceea ce era însă etern în vechea Rusie este indestructibil şi trebuie să facă parte din orice viaţă nouă. Este un element de eternitate în aristocraţie şi lumea nu va putea exista fără ea. Importanţa socială însă pe care nobleţea rusă o cunoştea în trecut – în calitate de castă şi de clasă – nu îi va mai fi înapoiată. Dacă ar mai dori-o, aceasta nu ar face decât să-i umple inima de turbare şi ură. Burghezia rusă, de asemenea, nu va mai redobândi niciodată situaţia de altădată. O răsturnare interioară şi nu exterioară s-a produs în ordinea aceasta de idei. Revoluţia nu se produce numai pentru singurul interes social al claselor inferioare ale societăţii, ci şi pentru ca să înceteze să li se zică „tu" şi să înceapă să li se zică „dumneavoastră". O răsturnare irevocabilă în obiceiuri a avut loc la noi sub această formă. O atitudine de senior şi de stăpân faţă de popor a devenit imposibilă în Rusia. Şi, pentru

aceasta, schimbarea lui „tu" în „dumneavoastră" va rămâne, probabil, singura cucerire a revoluției în domeniul obiceiurilor. Dar ar fi trebuit o revoluție cu mult mai profundă încă pentru ca întrega lume să înceapă a se tutui. Numai că nu revoluțiile exterioare duc la acest rezultat, ba chiar revoluția franceză nu a ajuns nici ea la aceasta, cu toate sforțările sale.

De acum înainte, aristocrația nu trebuie să rezide decât în noblețea de rasă. Temelia claselor sociale este distrusă în Rusia și aceasta a fost un noroc, căci noi nu am avut niciodată clase sociale cu adevărat puternice. Trebuie să ne dăm seama că toate clasele sociale sunt astăzi suprimate la noi, cu excepția singură a clasei țărănești. Nu mai există în Rusia noblețe și burghezie în funcție de clasa socială. Revoluțiile comuniste au suprimat deopotrivă, în drumul lor, clasa muncitoare. Nu mai există, în afară de țărani, decât birocrația sovietelor și intelectualii oprimați. Și nu se vede pe ce elemente ar putea să se bizuie o restaurație. Totuși, o pătură nouă s-a format în Rusia, care nu este atât socială, cât antropologică. Un tip antropologic nou a pătruns în revoluția rusă. Cei mai tari din punct de vedere biologic s-au amalgamat și s-au găsit ocupând cele dintâi ranguri ale vieții. Atunci s-a ivit un oarecare tânăr în bluză de lucrător, ras proaspăt, cu atitudine marțială, foarte energic, cumpănit, animat de voința de a ajunge la putere și căutând să lunece spre primele ranguri ale vieții, în cele mai multe cazuri foarte impertinent și fără rușine. Îl întâlnești pretutindeni, domnește peste tot. Este el, pe care îl vezi zburând în automobil, cu toată viteza, strivind oameni și lucruri în drumul său; el ocupă principalele locuri în administrația sovietică, împușcă și face avere pe spinarea revoluției. Acest tânăr care, în aparență, se aseamănă foarte puțin cu vechiul tip al revoluționarului și care îi este chiar complet opus, este sau comunist sau s-a adaptat la comunism și împărtășește ambianța sovietică. El se declară stăpânul vieții, creatorul Rusiei viitoare. Prin el și grație lui bolșevicii au câștigat biruința în Rusia. Cei vechi ai bolșevicilor, intelectualii revoluționari ruși, se feresc de acest tip nou, presimt în el un pericol pentru ideea comunistă; sunt, totuși, obligați să țină seama de el. „Ceka" se menține, de asemenea, grație acestui tânăr. Acest stăpân al vieții este un nou burghez rus, dar aceasta nu este o clasă socială. Este, înainte de toate, un tip antropologic nou. Este ceva schimbat în Rusia, în poporul rus, ceva care îl face de nerecunoscut: expresia figurii ruse s-a schimbat. Nu exista acest fel de figuri în Rusia de altădată.

Tânărul acesta nu e de tip rus, ci de tip internaţional. Lumea a prins gust de forţă şi putere în Rusia; este acesta un gust burghez, pe care noi nu îl avem, pe care numai singuri ideologii burghezi doreau să-l vadă apărând şi care singuri ar putea azi aplauda. Războiul a făcut posibilă apariţia acestui tip, a fost şcoala care a format pe aceşti tineri. Copiii acestor tineri vor da impresia deja de burghezi solizi, care vor fi definitiv stăpânii vieţii. Aceşti domni vor parveni în primele locuri, împinşi de activitatea Cekăi, după ce vor fi împuşcat un număr incalculabil de persoane. Şi sângele nu îi va opri în satisfacerea lăcomiei de viaţă, a lăcomiei lor de putere. Figura cea mai sinistră la noi nu e deloc aceea a vechiului comunist – care este menită să dispară – ci figura acestui tânăr om nou, în care sufletul Rusiei, vocaţia poporului rus pot fi date pierzaniei. Acest tip antropologic nou poate, din moment în moment, să răstoarne comunismul şi să-l schimbe în fascism rus. Dar acest fapt nu va fi ceva îmbucurător. Esenţialul nu stă în formele exterioare ale vieţii numite comunism şi putere sovietică, ci în schimbările interne, care sunt pe cale a se îndeplini în Rusia. Ceea ce este de temut este tocmai faptul că Rusia, în timpul unei revoluţii comuniste, este pe cale de a deveni, pentru întâia oară, o ţară burgheză, o ţară de Tiers-État, ceea ce nu a fost niciodată. Oameni dibaci în afacerile acestei lumi, fără scrupule, dar înzestraţi cu energie, au reuşit să pătrundă şi au proclamat drepturile lor de a fi stăpânii vieţii. Nostalgia, durerea rusă după Ierusalimul ceresc le va fi necunoscută. Rusia ţarilor, a gentilomilor, a mujicilor, a călugărilor, a pelerinilor şi a intelectualilor nu a fost niciodată un regat burghez şi de Tiers-État. Faptul de care Leontiev avea o nebunească frică s-a indeplinit acum. Asupra acestui fapt este nevoie să meditãm profund, cu mult mai mult decât asupra mijloacelor de a răsturna puterea sovietică. Emigranţii nu înţeleg destul că problema rusă nu constă într-o mână de bolşevici ajunşi la putere şi pe care este posibil a-i răsturna, ci într-o masă enormă de oameni noi, ajunşi să domine viaţa şi care nu vor mai fi aşa uşor de răsturnat.

Revoluţia comunistă este, în primul rând, o materializare a vieţii ruse, în mod paradoxal legată de destrămarea formaţiilor istorice. Comunismul este o luptă contra spiritului şi vieţii morale, iar urmările sale morale sunt mai înspăimântătoare decât urmările sale politice, juridice şi economice, pentru că ele se vor prelungi mai mult în timpurile ce vin. Rusia traversează o epocă de demoralizare, care o face să alerge la bucuriile vieţii, epocă comparabilă aceleia a Directoratului. Materialismul

şi demoralizarea nu a cuprins numai pe comunişti; acest fenomen are mult mai mare amploare. Ruşii se obişnuiesc cu sclavia, ei nu mai au aceeaşi nevoie de libertate, ei au schimbat libertatea spiritului cu bunurile exterioare. Negrul sentiment al invidiei a devenit puterea determinantă a lumii şi este greu să opreşti progresele dezvoltării sale.

Tradiţia culturii se rupe în Rusia. Noi suntem în ajunul unei scăderi îngrijorătoare a nivelului culturii şi a valorii sale. În cea mai mare parte, Rusia devine un imperiu de ţărani civilizaţi. Noua burghezie rusă, sub numele căreia trebuie să înţelegem nu clasa industriaşilor sau a bancherilor, ci tipul antropologic social care a triumfat, va reclama o civilizaţie tehnică şi nu va încerca deloc nevoia unei culturi superioare, totdeauna aristocratică. În mod inevitabil ne pândeşte barbarizarea. Putem să ne consolăm zicându-ne că, odată trecut războiul, barbarizarea trebuie să se producă şi că ea s-a produs cu adevărat în mod parţial, dar pretutindeni în Europa. Revoluţia nu a desfiinţat numai nobilimea rusă, ci şi mediile intelectuale ruse, în înţelesul vechi al acestui termen. În timp de un secol, intelectualii au visat o revoluţie şi au preparat-o. Dar aceasta a fost sfârşitul lor. O parte dintre intelectuali au obţinut puterea, alta a fost omorâtă sau dată peste bord. Revoluţia a arătat pe faţă erorile ideologiei care îi făcea să trăiască pe intelectuali. Noile medii intelectuale trebuie să se nască, dar nivelul culturii lor va fi mai jos, ele nu se vor singulariza prin tendinţele superioare ale sufletului. Deja intelectualii epocii lui Cericevski – socialist rus din a doua jumătate a secolului al XIX-lea – dovedeau o sensibilă scădere a nivelului culturii în raport cu intelectualii din epoca lui Ceadaev, a lui Khomiakov şi a lui Herzen. Când mujicul rus va vrea să-şi organizeze viaţa, nu va avea nevoie nici de socialişti revoluţionari, nici de „K.D."-partidul constituţionaliştilor democraţi, nici de drepturi, se va organiza el însuşi.

Aspectul viitor al Rusiei se dedublează, nu poate fi conceput dintr-un bloc. Vechea Rusie, marea Rusie, era bogată în contraste grave şi comporta o poziţie extremă. Ea avea, totuşi, un aspect de ansamblu. Din culmile culturii ruse se lasă văzută o singură şi aceeaşi Rusie prin operele marilor scriitori din adâncurile întunecoase ale elementului popular. În mod aparent, aceasta nu trebuie să mai fie. Se pare că o despărţire în două regate ar fi avut loc în Rusia. Rusia eternă va continua să existe din punctul de vedere al calităţii – Rusia spiritului este chemată să-şi spună cuvântul la sfârşitul istoriei – dar din punctul de vedere al cantităţii, este poate Rusia unei civilizaţii ateiste, care însă va avea

preponderență. Este adevărat că, pretutindeni în lume, o despărțire analoagă trebuie să se manifeste și, după toate aparențele, vor birui elementele dușmane spiritului lui Hristos. Sforțările noastre trebuie să tindă spre biruința Rusiei eterne, aceea a calității și aceste sforțări nu vor fi zadarnice în ordinea spirituală a lumii.

Psihologia veche a intelectualilor revoluționari s-a transplantat acum în mediul contrarevoluționar al emigranților. Sentimente care aveau altădată drept obiect monarhia absolută sunt schimbate în bolșevism. În ochii intelectualilor ruși bolșevismul a înlocuit monarhia absolută și joacă rolul acesteia. Tot astfel, cum altădată se credea că adevărata viață nu ar începe decât cu căderea monarhiei absolute, tot așa acum se crede că adevărata viață nu va începe decât după căderea bolșevismului. Astfel, toată viața este pusă sub o perspectivă exclusiv exterioară, orice speranță se bizuie pe lovituri politice de stat care, prin natura lor, nu interesează în nimic interiorul omului. Intelectualii contrarevoluționari, cu privire la revoluția bolșevică, rămân din punct de vedere psihologic vechi liberali și vechi radicali. Dar, în timpurile în care trăim, nu-i nimic mai steril ca un liberalism sau un radicalism de acest fel. Și se cuvine a aminti adevărul vechilor „Jalons“ (Viechki); acest adevăr păstrează valoarea dacă se aplică bolșevismului. El consistă, înainte de toate, în a privi viața ca un lucru definit interior, spiritualicește, și nu exterior sau politicește, așa cum o gândesc toți revoluționarii și contrarevoluționarii care le seamănă; un astfel de adevăr impune eforturi spirituale și însănătoșire morală. Ar fi nedrept să se creadă că formele politice, monarhice sau democratice sunt salutare în ele însele. Singur spiritul salvează, el care creează forme noi, proprii lui. Un vin nou cere vase noi. Legitimismul, fie monarhic, fie democratic, nu este decât o idee moartă în perioadele catastrofice ale istoriei. Monarhia, în afară că ar fi impusă poporului prin forță nu ar putea fi un scop concret chiar pentru monarhiști, în epoca în care trăim.

Revoluția a adus Rusiei răni grave, de care aceasta nu se va vindeca decât cu greu. Într-un sens însă, revoluția trebuie să dea rezultate pozitive; ea va servi opera de regenerare a Bisericii și a vieții religioase în Rusia. Revoluția ajută totdeauna să se manifeste ceea ce este în realitate starea religioasă a unui popor. Câtă minciună și ipocrizie s-a acumulat la noi în domeniul religios! O atitudine de viață cu totul exterioară și de lăcomie utilitară în fața Bisericii ortodoxe predomina într-un prea mare număr de persoane. Autoritarismul în obiceiuri, obișnuit ortodocșilor

intransigenți, avea nevoie să fie zdrobit. În regiunile superioare ale societății, noblețea și birocrația, sentimentele religioase, mila, erau lipsite de adâncime și creștinismul nu era considerat îndeajuns de serios. Pietatea saduceilor îmbracă totdeauna un caracter politic și, în această pietate, orizonturile vieții temporale biruiesc totdeauna asupra orizonturilor eterne. Se zăreau indicii de sterilitate în viața Bisericii noastre. Revoluția a risipit atmosfera de minciună din jurul Bisericii și a populat pământul de unde izvorăște lumină religioasă. Nu mai este nici un motiv de a te forța să pari ortodox în ambianța unei revoluții, nici un profit exterior de așteptat de la Biserică și pietatea politică nu mai are rațiunea de a fi.

În toate timpurile, revoluția a îmbrăcat un caracter antireligios și anticreștin. Ea persecută viața creștină și persecuțiile sale sunt odioase; dar niciodată persecuțiile nu au fost un pericol pentru viața creștină. Persecuțiile valorează mai mult pentru Biserică decât o protecție făcută prin violență. Viața creștină s-a întărit și s-a întins în timpul persecuțiilor. Creștinismul este religia Adevărului crucificat. Persecuțiile religioase din epoca revoluționară operează o selecție calitativă. Biserica va pierde ca număr, dar va câștiga în valoare. Creștinismul cere iar credincioșilor săi forțe de abnegație și de sacrificiu. Această capacitate de sacrificiu a fost dovedită în furtuna revoluționară. Cea mai mare parte a preoților ortodocși a rămas credincioasă sentimentelor sacre. Ei au apărat cu curaj religia ortodoxă și s-au lăsat, curajoși, împușcați. Creștinii au dat dovadă că știau să moară. Biserica ortodoxă este umilită și fărâmițată în exterior, dar ea s-a mărit și a crescut în glorie. Ea are martiri. Biserica ortodoxă a dovedit că unitatea sa organică, lumina sa interioară și bazele sale mistice rămân neclintite, chiar când direcția eclesiastică oficială și formele externe sunt răsturnate. Sentimentele și concepțiile religioase devin, neîndoielnic, mai profunde în Rusia. Rușii, îndurând cele mai grele încercări, trăiesc într-o atmosferă de tensiune religioasă. Asprimea și gravitatea vieții, apropierea morții, căderea tuturor iluziilor materiale și pierderea lucrurilor pământești, care robesc spiritul omenesc – toate acestea fac apel la Dumnezeu și la o viață spirituală.

Intelectualii care au fost ostili credinței timp de un secol și predicau ateismul care a sfârșit prin revoluție încep să se întoarcă spre religie. Este un fenomen nou. Și, în Rusia chiar, această mișcare spre viața religioasă nu este imprimată de nici o lăcomie, nu este legată de nici un plan de restaurație sau de dorința de a face să se restituie bucuriile

pierdute ale vieţii. Ruşii au trecut printr-o reală experienţă spirituală, şi-au modificat aprecierea lor asupra bunurilor existenţei. Trebuie spus cu regret că Biserica ortodoxă rusă, în occident, suferă uneori, în exilul său, apăsarea şi jugul politicii de dreapta care reproduce pe o scară mică relaţiile vechi între Biserică şi stat. O atitudine utilitară şi politică faţă de Biserică nu va îngădui nici renaşterea Bisericii, nici a Rusiei. Biserica nu se poate lega de o formă politică fixă, oricare ar fi aceasta. O atitudine de dezinteresare spirituală faţă de Biserică, graba la sacrificiu şi la renunţarea la bunurile şi privilegiile pământului, pot singure să ducă la renaşterea religioasă şi la salvarea ţării noastre. Nu mai este nici ceasul saduceilor, nici al fariseilor. Este timpul să realizăm în viaţă adevărul Evangheliei. Viitorul Rusiei depinde de credinţa poporului rus. Oricare politician trebuie să înţeleagă şi să se supună acestui adevăr. Cel mai de seamă dintre duhovnicii ruşi (stareţ) îmi povestea, în ajunul expulzării mele din Rusia, cum comuniştii şi militarii armatei roşii veneau să i se mărturisească zicând că nu mai sperau nici în Denikin, nici în Wrangel, ci în intervenţia Duhului Sfânt în sânul chiar al poporului rus păcătos. Era aceasta nu numai o voce religioasă, ci o voce cu mult mai autorizată a se pretinde naţională decât aceea a emigranţilor ruşi, care se consideră naţionalişti şi patrioţi, dar care nu au încredere în poporul rus. Cuvintele acestui bătrân au sunat pentru mine ca nişte cuvinte venite din altă lume. O lume în care nu este loc nici pentru „dreapta“, nici pentru „stânga“, nici pentru lupte de partide politice, nici pentru lupte de clasă pentru interesele lor materiale. Şi trebuie să ne orientăm noi înşine spre o altă lume, pentru a găsi în ea criteriul necesar judecăţilor noastre, precum şi energia necesară actelor noastre. Idolatria mincinoasă a statului trebuie biruită prin religie.

Nu avem nici dreptul, nici puterea de a ne considera în afară de Rusia şi de poporul rus, în afară de soarta lui totală. Destinele omeneşti au fost unite la un loc; nu mai este destin individual izolat. Acesta este sfârşitul indivualismului. Trebuie îndurate până la sfârşit toate încercările şi toate suferinţele împreună cu poporul rus şi cu pământul rus. Rusia este, înainte de toate, acolo unde sunt pământul şi poporul său. Chiar numai contactul cu pământul rus este deja un început de vindecare, o întoarcere la izvoarele vieţii. Iată pentru ce psihologia specifică a emigranţilor este o psihologie a păcatului în care s-au sleit izvoarele vieţii. (Ceea ce nu vrea să însemne că această psihologie există, în mod necesar, la toţi ruşii locuind în străinătate). Rusia nu poate fi salvată decât

prin ea însăşi, prin transformările vitale dezvoltându-se în chiar Rusia. Poporul nu vrea să moară şi se salvează prin chiar necesităţile vieţii; puterea bolşevică este constrânsă să se adapteze vieţii. Nu putem avea credinţă în opera de creaţie sovietică; ea este un coşmar mai oribil decât distrugerea sovietică. Este sistemul lui Şigalev – unul dintre personajele lui Dostoievski din „Posedaţii", este sistemul „crescătoriei" aplicat oamenilor. Nu-i decât o aparenţă că bolşevicii ne surprind prin forţa lor. Ei sunt însă îngrozitor de neputincioşi şi operele lor sunt marcate de banalitate şi plictiseală. Ei imită pe oamenii puternici; dar, îndărătul a toate acestea, este poporul rus şi nu vor putea opri ca caesta să trăiască şi să rămână un mare popor, cu daruri superioare. În sânul Rusiei, în adâncurile ei invizibile, se închegă formaţii moleculare care pregătesc salvarea ei. Şi voi înşivă puteţi lua parte la aceste elaborări vitale şi să modificaţi rezultatele lor, dacă vă simţiţi spiritualiceşte în sânul poporului rus şi al pământului rus.

Nu este nimic mai imoral decât maxima: „Cu cât merge mai rău, cu atât aceasta valorează mai mult". Numai aceia pot accepta un astfel de principiu care sunt indiferenţi şi la rău şi la bine. Din contră, cel care este cu Rusia, cu pământul şi poporul rus, nu poate dori decât ca lucrurile să meargă mai bine pentru el. Şi sfârşitul chiar al bolşevismului va veni prin ameliorarea şi nu prin agravarea stării actuale a Rusiei. Viaţa în Rusia este un supliciu, o învoială la sacrificiu şi la martiriu, la umilinţă. Dar, prin acest supliciu şi sacrificiu, Rusia se ridică; ea îşi pregăteşte salvarea. Numai faptul de a trăi în Rusia sovietică reprezintă deja o activitate spirituală neîntreruptă, o rezistenţă morală în faţa otrăvii care infectează suflul vieţii. Puterea comunistă constrânge la ascultare prin foame şi corupţie. Şi este greu celor slabi să reziste. Ne amintim cu mirare de plângerile indignate pe care le provocau sub vechiul regim lipsa libertăţii şi faimoasa tiranie. Totuşi, exista în această epocă o enormă libertate în raport cu ceea ce avem sub regimul sovietelor. Totul se va petrece altfel decât gândesc cea mai mare parte a emigranţilor şi a reprezentanţilor partidelor politice. Vor fi multe surprize. Eliberarea va veni nu de unde oamenii aşteptă, ci de unde o va trimite Dumnezeu.

Nu se poate presupune că salvarea va veni din Europa, care nu are a face nimic cu noi şi care, ea însăşi, este în agonie. Nu se poate violenta poporul rus; trebuie să contribuim la regenerarea lui dinăuntru. Revoluţia trebuie să se epuizeze şi se va extermina singură. Este ceva bun în faptul că bolşevismul durează aşa de mult, că nu este răsturnat din

afară şi prin forţă. Ideea comunistă s-a necinstit ea însăşi, ea nu mai poate avea cea mai mică aureolă; otrava nu va pătrunde deci până la măruntaie. Mişcarea vindecării este lentă, dar este o mişcare organică. Este, înainte de orice, expiaţia minciunii, ieşirea din împărăţia spectrelor şi fantasmelor spre realitate. Ceea ce este cel mai urgent pentru acum este a întări primatul activităţii spirituale asupra celei politice; este indispensabil a lupta spiritualiceşte contra coşmarului însângerat care învăluie lumea. Predominarea politicii creşte acest coşmar şi măreşte setea de sânge. Acum este momentul de a salva libertatea spiritului omenesc. Chestiunea se pune din nou pentru popoarele creştine: Vor ele să ia în serios creştinismul, vor ele să-şi pună toată voinţa lor la realizarea lui? Dacă popoarele creştine nu se pretează la o tensiune sublimă a spiritului moral pentru îndeplinirea căii creştine, dacă ele nu arată deloc în acest sens cea mai mare activitate, va triumfa atunci comunismul ateu în lume. Spiritul liber însă, spiritul de eliberare, trebuie să lucreze independent de forţele care predomină şi triumfă. Creştinismul revine la starea în care se găsea înainte de a apărea Constantin. El trebuie, din nou, să întreprindă cucerirea lumii.

DEMOCRAȚIA, SOCIALISMUL ȘI TEOCRAȚIA

Primele principii spirituale ale democrației și socialismului sunt acelea care mă interesează și, prin urmare, voi avea ca obiect nu studiul formelor multiple ale democrației și socialismului în expresia lor moderată, ci studiul limitelor extreme ale acestor tipuri, al „ideilor" lor.

Există diferite forme de trecere între democrație și socialism, toate felurile de apropieri și combinații între ele. Există un partid care numără mulți aderenți și care se numește „social- democrat". Dar bolșevicii au avut dreptate să suprime denumirea de social-democrat și să-și dea numele de „comuniști". Aceasta înseamnă că ei revin la „Manifestul comunist". Marx a fost un comunist, nu un social-democrat, ba niciodată nu a fost democrat. Tonul său este esențial antidemocratic. Socialismul „științific" nu a fost creat și el nu pătrunde în gândirea popoarelor europene ca doctrină democratică. Socialismul utopic al lui Saint-Simon nu era nici el democratic, ci, mai degrabă, antidemocratic, el reprezenta o reacție contra revoluției franceze și există adesea o înrudire între spiritul său și cel al lui Joseph de Maistre. Democrația și socialismul sunt opuse unul altuia, în principiu. Comuniștii ruși au dreptate când o afirmă. Socialismul democratic din timpul lui Jaurès, întemeiat pe „Declarația drepturilor omului și a cetățeanului" nu este adevărat socialism. Este un semi-socialism, neexprimând ideea socialistă în toată integritatea ei. Socialiștii noștri revoluționari și „menșevicii" de dreapta sunt deopotrivă democrați ai stângii, mai mult decât socialiști.

Democrația îmbracă un caracter pur formalist, ea își ignoră esența sa și, în limitele principiului pe care îl afirmă, ea nu are nici o consistență. Democrația nu vrea deloc să știe în numele a ce voința poporului este exprimată și nu vrea să subordoneze voința poporului nici unui scop superior. În momentul chiar în care democrația va defini scopul către care voința poporului trebuie să tindă, în care ea va

descoperi un obiect demn de voinţa sa şi va fi pătrunsă de o substanţă pozitivă, ea va fi constrânsă să plaseze acest scop, substanţă şi obiect deasupra principiului formal chiar al expresiei voinţei, ea va trebui să le admită drept baze ale societăţii. Democraţia, însă, nu cunoaşte decât principiul formal al expresiei voinţei poporului, la care ţine mai mult decât la orice şi pe care nu vrea să-l subordoneze la nimic. Democraţia este indiferentă faţă de direcţia şi esenţa voinţei poporului; ea nu dispune de nici un criteriu nici pentru a judeca direcţia în care se exprimă voinţa poporului şi nici pentru a defini valoarea acestei voinţe. Puterea populară este lipsită de obiectiv, ea nu este ordonată de nici un obiect. Democraţia rămâne indiferentă şi binelui şi răului. Ea este tolerantă pentru că este indiferentă, pentru că a pierdut credinţa în „Adevăr", pentru că este neputincioasă să aleagă un adevăr. Democraţia este sceptică, ea provine dintr-un secol sceptic, dintr-un secol fără credinţă, când popoarele pierduseră criteriile tari ale adevărului şi erau neputincioase să mărturisească nu inportă ce adevăr absolut. Democraţia este relativismul extrem, negarea a tot ce este absolut.

Democraţia ignoră adevărul, de aceea lasă descoperirea adevărului, sufragiul majorităţii. Nu este posibil a recunoaşte puterea cantitativă, a venera sufragiul mulţimii, decât cu condiţia de a nu avea credinţă în adevăr şi a-l ignora. Cel care are credinţă în adevăr şi care cunoaşte adevărul nu îl va părăsi pentru violenţele majorităţii cantitative. Democraţia are totdeauna un caracter secular şi ea este opusă oricărei societăţi de tip sacru, căci ea este formalistă, lipsită de substanţă şi sceptică. Adevărul este de natură sacră şi societatea întemeiată pe adevăr nu poate fi o societate exclusiv seculară. Democraţia seculară vrea să exprime separarea de bazele ontologice ale societăţii, sciziunea societăţii omeneşti şi a adevărului. Ea tinde să organizeze societatea din punct de vedere politic, ca şi cum nu ar exista adevăr. Este ipoteza esenţială a democraţiei pure şi în aceasta rezidă minciuna primitivă a ideii democratice. Autoafirmarea umanistă a omului este la baza ideii democratice. Voinţa omenească trebuie să conducă societăţile omeneşti şi trebuie îndepărtat tot ceea ce supără expresia acestei voinţe şi dominarea ei absolută. Este în aceasta o negare a tuturor temeliilor spirituale ale societăţii, mai profunde decât expresia formală a voinţei omeneşti şi o răsturnare a întregii structuri ierarhice a societăţii. Democraţia este un psihologism opus oricărui ontologism.

Optimismul extrem este teza premergătoare a democrației. Scepticismul societății democratice este optimist și nu pesimist. Democrația nu este deloc disperată de pierderea adevărului. Ea are credință că expresia voinței majorității, socoteala mecanică a voturilor, trebuie să ducă totdeauna la bune rezultate. La baza democrației se găsește teza optimistă premergătoare, a bunătății naturale și a îngăduinței proprii naturii omenești. J.J.Rousseau a fost tatăl spiritual al democrației și concepțiile sale optimiste despre natura omenească au fost împărtășite ideologiilor democratice. Democrația nu vrea deloc să cunoască răul radical al naturii omenești. Ea pare că nu prevede că voința poporului se poate îndrepta spre rău, că majoritatea poate fi pentru eroare și pentru minciună, că adevărul și „adevăratul" pot rămâne proprii unei slabe minorități. Nu există nici o garanție în democrație că voința poporului se va orienta spre bine, că ea va vrea libertatea și nu distrugerea radicală a oricărei libertăți. În epoca revoluției franceze, democrația revoluționară, începând cu proclamarea drepturilor și libertăților omului, nu a lăsat să subziste nici o libertate; sub Teroare ea a nimicit orice libertate până la capăt. Voința omenească, voința populară este supusă răului și, când acestă voință, în pură afirmare de sine însăși, nesupusă nici unei esențe superioare și neluminată, pretinde să determine arbitrar destinele societății omenești, ea se întoarce ușor să persecute adevărul, să nege „adevăratul" și să stingă orice libertate spirituală.

Democrațiile sunt ieșite din „patosul" libertății, din afirmația drepturilor absolute ale fiecărui om și este afirmarea libertății, a libertății alegerii, care se prezintă ca adevărul propriu al democrației. Apologeții democrației arată că ea își are originea spirituală în proclamarea libertății de conștiință de către societățile religioase din epoca Reformei în Anglia. Conceptul, însă, al unei libertăți negative, abstractă și formalistă, închidea în el însuși o otravă care a ros democrațiile istorice și prepara în ele ruina libertății spiritului. Rousseau nega, în principiu, libertatea de conștiință. Robespierre a distrus-o, în fapt. O mulțime autocratică poate viola conștiința omenească și suprima orice libertate. Tocqueville și Mill – care nu pot fi calificați drept dușmani ai democrației – vorbesc cu destulă neliniște de pericolele aduse de democrație, pericole care amenință libertatea și individualitatea omului. Democrația este individualistă în principiul său, dar, prin dialectica sa fatală, ea duce la antiindividualism, la nivelarea individualității omenești. Democrația este îndrăgostită de libertate, dar aceasta nu provine, la ea, din stima pe care o poartă

spiritului omenesc sau persoanei omenești; este dragostea libertății unor ființe indiferente față de adevăr.

Democrația nu este fanatică decât în perioada revoluției. În starea sa pacific normală, ea este străină de orice fanatism și descoperă mii de mijloace pacifice și imperceptibile de a nivela individualitatea omenească și de a înăbuși libertatea spiritului. Exista, poate, o mai reală libertate a spiritului în timpurile în care ardeau rugurile Inchiziției decât în republicile burgheze de astăzi și în negarea lor a spiritului și a conștiinței religioase. Dragostea de libertate, formalistă și sceptică, a contribuit mult la distrugerea originalității și personalității omenești. Democrația nu implică deloc, în mod necesar, libertatea spiritului, libertatea alegerii; aceste libertăți pot să nu existe deloc într-o societate democratică.

Democrația naște atunci când se mlădie unitatea organică a voinței poporului, când societatea se atomizează, când pier credințele populare, ce uneau poporul într-un singur tot. Ideologia, care afirmă supremația și autocrația voinței populare apare când nu mai este voință populară. Democrația este ideologia proprie unei epoci critice și nu organice a vieții societăților omenești. Democrația își propune efectiv ca scop să unească voința poporului desmembrat. Personalitatea omenească nu e pentru ea decât un atom abstract, egal cu nu importă care altul și problema care consistă în a amalgama pe oameni este o problemă mecanică. Democrația nu poate decât să adune mecanic sufragiile numărului; ceea ce rezultă însă din aceasta nu este voința comună a poporului, voința lui organică, pentru că aceasta nu poate fi exprimată prin aritmetică și nici pusă în evidență prin nici o adunare de voturi. Această voință se reveleazā în toată viața istorică a unui popor prin forma culturii sale generale și, înainte de toate, ea își găsește expresia în viața religioasă a poporului. Nu există voință populară care să fie una și comună, în afara domeniului organic al religiei, în afară de unitatea credinței religioase.

Când voința poporului se clatină, poporul se fărâmițează în atomi și e imposibil a recrea vreo unitate sau comunitate din acești atomi. Nu rămâne decât suma mecanică a voințelor majorității și minorității. Lupta partidelor începe ca și lupta claselor și grupărilor sociale și unitatea nu se poate obține decât printr-un compromis. Democrația este tocmai arena acestei lupte, haosul ciocnirii intereselor. Totul este fragil în aceasta, nimic nu e fix: nici unitate, nici stabilitate. E o veșnică stare

tranzitorie. Democrația creează parlamentul, care este cea mai puțin organică dintre instituții; este instrumentul dictaturii partidelor politice. Într-o societate democratică totul este efemer, totul se orientează spre ceva care depășește limitele democrației chiar. Adevărata viață ontologică este dincolo de limitele democrației; democrația se oprește la momentul cu totul formal și gol de substanță al libertății alegerii; astfel că, în sensuri deosebite, monarhiști și socialiști minează viața societăților democratice pentru că ei pretind ca alegerea să fie în fine specificată, substanța dată la lumină.

Democrația recunoaște suveranitatea și autocrația poporului, dar ignoră poporul însuși; nu există popor în democrații. Poporul nu se poate numi, cu această vorbă, generație omenească detașată de marele trecut, agățată de o zdrență a timpului, singura generație contemporană și încă nu întreagă, ci numai câteva părți din aceasta, care se consideră ca arbitrii destinelor istorice. Poporul este un mare ansamblu istoric, el cuprinde toate generațiile unite, nu numai cele care trăiesc, ci și cele ale trecutului, cele ale părinților și străbunilor noștri. Voința poporului rus este voința unui popor milenar, care a primit botezul din mâinile Sfântul Vladimir, care a adunat Rusia sub marii cneji moscoviți, care a știut să găsească o ieșire perioadei tulburi (secolul al XVII-lea), care a deschis o fereastră în Europa sub Petru cel Mare, care a dat lumii – pentru a-i venera – sfinți mari și eroi, care a creat un vast imperiu și o cultură, marea literatură rusă. Voința poporului nu este voința momentană a generațiilor noastre, care a rupt cu generațiile anterioare. Înfumurarea, încrederea în sine a generației actuale, disprețul său pentru valorile ancestrale, aceasta este tocmai minciuna radicală a democrației. Este ruptura între trecut, prezent și viitor, negarea eternității, adorarea torentului distrugător al timpului. Când destinul Rusiei este de hotărît, vocea poporului rus întreg trebuie auzită, vocea tuturor generațiilor lui și nu numai aceea a unei generații trăitoare azi. În voința poporului, în voința sa comună și organică, intră legenda istorică și tradițiile, memoria istorică a generațiilor trecute la eternitate. De aceastea democrația nu vrea să țină seamă, ea ignoră, prin urmare, voința poporului, pentru a nu cunoaște decât totalizarea mecanică a voințelor unui pumn neînsemnat de contemporani.

Criza democrației a început mai demult. Întâia democrație a fost provocată de revoluția franceză, care nu a îndeplinit făgăduințele sale. Democrațiile moderne se găsesc la o răspântie de drumuri, într-o

dureroasă neputinţă şi nemulţumire. Ele sunt sfâşiate de discordie internă. Nu există în ele nimic organic şi durabil, nici un element de eternitate. Ele nu iubesc libertatea decât în sensul indiferenţei cu privire la bine şi la rău, la adevăr şi minciună. Astfel se văd născându-se îndoieli asupra drepturilor sufragiului universal, pur mecanic, considerând omul ca un atom lipsit de calitate. Se caută o soluţie într-o reprezentare corporativă, în întoarcerea la principiul medieval al breslelor. Se crede că se vor obţine astfel unităţile organice, graţie cărora omul nu va mai fi un atom separat. Decepţia cauzată de democraţie şi criza pe care ea o traversează sunt în raport cu caracterul său formalist şi lipsit de substanţă. Se încearcă atunci a se informa grabnic despre esenţa voinţei poporului; despre ceea ce o face dreaptă, adevărată şi sfântă. Nu importă ca voinţa poporului, voinţa tuturor să fie formal exprimată şi că majoritatea cantitativă să determine destinele societăţii conform unei tendinţe oarecare a acestei voinţe. Ceea ce importă este obiectul voinţei poporului, calitatea acestei voinţe. Socialismul supune unei critici pesimiste democraţia; descoperă că este lipsită de substanţă şi trece la afirmarea unei voinţe substanţiale calitativ definită. El cunoaşte acest popor ales, care vrea realizarea adevărului social, care are o linie de conduită obiectiv determinată. Socialismul enunţă un principiu diametral opus democraţiei.

II

Prin contrast cu democraţia cu totul formală, caracterul socialismului este material prin esenţă; socialismul ştie ce vrea, efortul său are un obiect. Direcţia voinţei populare nu îi este indiferentă; el nu acceptă pe oricare şi nici nu lasă să se afirme la întâmplare vremea. El înţelege să cunoască adevărul şi nu părăseşte soluţia chestiunii: Ce este adevărul în calculul mecanic al vocilor? Prin tipul său psihologic, socialismul nu este sceptic. El este o credinţă şi pretinde a fi o forţă nouă în serviciul umanităţii. Socialismul utopic al lui Saint-Simon şi socialismul ştiinţific al lui Karl Marx par, deopotrivă, pline de pretenţii religioase şi vor să ofere o concepţie de ansamblu a vieţii, să rezolve toate problemele. Voinţa are, în socialism, cu totul altă atitudine decât în democraţie; este mai încordată, mai concentrată şi îndreptată asupra unui obiectiv unic care cuprinde totul. Prin natura sa, socialismul nu poate

admite un parlament de opinii, această liberă arenă pentru lupta partidelor şi a intereselor şi care este aşa de scumpă democraţiei sceptice. El caută să descopere voinţa populară în substanţa reală, voinţă justă, dreaptă şi sfântă; el afirmă nu suveranitatea formală a poporului sau a naţiunii, ci suveranitatea materială a unei clase alese. El crede în existenţa acestei clase alese, a cărei voinţă posedă virtuţi particulare.

Socialismul are un caracter mesianic. Pentru el există o clasă aleasă, o clasă-mesia: proletariatul. Acesta este lipsit de păcatul originar, care produce întreaga istorie, întreaga cultură zisă „burgheză", lipsită de acest păcat, care constituie exploatarea omului de către om şi a clasei de către clasă. Această clasă-mesia este embrionul chiar al adevăratei umanităţi, al umanităţii viitoare, care nu va mai cunoaşte exploatare. Proletariatul este Israelul nou. Toate atributele poporului ales de Dumnezeu îi sunt date. El trebuie să fie eliberatorul şi salvatorul umanităţii; trebuie să realizeze împărăţia lui Dumnezeu pe pământ. La o oră târzie a istoriei, vechiul milenarism evreiesc se reproduce astfel sub o formă omenească. Clasa aleasă va realiza, în fine, pe pământ, această împărăţie făgăduită: fericirea în Israel, pe care nu a realizat-o Mesia crucificat. Este ea, care este tocmai acest Mesia nou, organizator al împărăţiei pământeşti, în numele căreia vechiul Mesia a fost renegat, pentru că el vestea o împărăţie care „nu este din lumea aceasta".

Suveranitatea proletariatului se opune suveranităţii poporului. Proletariatul este poporul adevărat şi just, posedând toate calităţile proprii să garanteze dreapta sfinţire a voinţei spre un tip de viaţă superior. Viaţa reală, maximul de viaţă, este apanajul – pentru epoca noastră – al proletariatului numai. Este o clasă care nu este numai oprimată, dar şi victorioasă şi prin ea se va dezvolta puterea supremă a umanităţii; ea va subjuga definitv forţele naturii şi se vor duce la maximul lor forţele productive. Transferul puterii la această clasă va trebui să marcheze saltul regatului necesităţii spre cel al libertăţii; o catastrofă mondială, după care va începe precis adevărata istorie, supraistoria. Acestea sunt speranţele socialismului revoluţionar clasic. El este mai interesant şi mai instructiv decât formele tranzitorii şi necomplete ale social-democraţiei efective, care se adaptează, de o manieră oportunistă, vieţii burgheze.

Totuşi, ar fi greşit să credem că, în gândirea socialistă, suveranitatea trebuie să aparţină proletariatului efectiv, empiric dat, ca unei cantităţi umane. Suveranitatea nu aparţine proletariatului; când acesta este un fapt, ea îi aparţine atât timp cât proletariatul este o „idee".

„Ideii" proletariatului trebuie să-i aparțină dominația în lume. În acest sens, socialismul nu este un realism empiric, ci un idealism. Este o minoritate aleasă de spiritul istoriei, gruparea celor mai conștienți, cunoscând adevărul, care are misiunea de a păstra „ideea" proletariatului. Întregimea puterii trebuie să aparțină acestei minorități alese. Socialismul este, în aceasta, aristocratic în felul său și nu democratic. În numele acestei „idei", în numele adevăratei voințe proletare, al cărei depozit nu poate fi încredințat decât unui număr mic; în numele intereselor proletariatului – despre care puțini oameni sunt conștienți – interese care sunt, de asemenea, interesele umanității, se pot exercita nu importă ce violențe asupra proletariatului empiric, existând efectiv. Se poate constrânge prin tun, baionetă și bici proletariatul efectiv, masa omenească inconștientă, pentru realizarea „ideii" proletariatului. Noi am zis că socialismul reneagă, în principiu, suveranitatea poporului, libera expresie a voinței poporului și dreptul fiecărui cetățean de a participa la această expresie a voinței. În aceasta, el este în mod esențial contrar democrației. Autodemocratismul său însă merge mai departe. Socialismul nu recunoaște măcar clasei alese – proletariatul – care deține justele directive ale voinței populare, dreptul de a-și exprima liber voința. Acest drept nu aparține decât unei elite a proletariatului, numai lucrătorilor care au o voință socialistă și nu numai socialistă, ci cu adevărat socialistă, adică, bunăoară, o voință socialist-„bolșevică" și nu o voință socialist-„menșevică". Se poate și trebuie să se lipsească de dreptul de a exprima voința lor și de a participa la direcția vieții sociale toți muncitorii care nu sunt conștienți de „ideea" proletariatului, care nu au o idee esențial socialistă. Din aceasta provine justificarea în principiu a dictaturii exercitate de minoritate – de păzitorii adevărați ai „ideii" – socialist-pură asupra majorității scufundate în întuneric. Socialismul revoluționar, mesianic, nu poate să nu fie partizan al dictaturii; aceasta reiese din patosul socialismului, din pretenția sa pseudo-mesianică. Printr-un contrast frapant cu democrația, socialismul nu dă plenitudinea puterii și nu predă atribuțiile puterii autocratice decât unei voințe de o specie determinată, voinței socialiste, adică adevăratei și justei voințe. Este intolerabil și exclusiv în principiu; în virtutea „ideii" sale chiar, el nu poate lăsa nici o libertate adversarilor săi, adică acelora care gândesc altfel decât el. Este strict obligatoriu de a refuza libertatea de conștiință. Este sistemul „marelui inchizitor" (legenda creată de Ivan din „Frații Karamazov", romanul lui Dostoievski și a lui Șigalev). El tinde să

hotărască despre destinul societăţilor omeneşti, negând libertatea spiritului.

Societatea şi statul socialist aparţin unui tip confesional, sacru, nu lumesc, nici profan. Într-un stat socialist există o lege, o credinţă dominantă, şi acei care îmbrăţişează această religie dominantă trebuie să aibă drepturi privilegiate. Acest stat nu este indiferent în ceea ce priveşte credinţa, ca un stat liberal democratic; el decretează adevărul său şi constrânge la acesta prin forţă. Cei care nu recunosc credinţa socialistă trebuie să fie puşi într-o situaţie analoagă aceleia a evreilor în societăţile vechi teocratice-creştine. Statul socialist confesional pretinde a fi un stat sacru, binecuvântat nu de graţia lui Dumnezeu, ci a dracului; în orice caz o graţie.

Este în aceasta un contrast esenţial între statul socialist şi statul liberal-democrat. Socialismul neagă libertatea de conştiinţă, cum o neagă şi teocraţia catolică a Evului Mediu. El vrea să constrângă la adevăr şi virtute, fără a lăsa indivizilor liberatea de a alege pe care o cere democraţia liberală. Pretenţia înşelătoare a vechii idei teocratice şi imperialiste a trecut în socialism ideea uniunii exterioare şi forţate a umanităţii, a universalismului cantitativ. Utopiile socialiste, care par a fi visuri de aur – pentru multe persoane – nu au făgăduit niciodată vreo libertate. Ele au întocmit totdeauna tablouri de societăţi absolut despotice, în care libertatea trebuie distrusă fără a lăsa urme. În utopia lui Thomas Morus, libera deplasare de la un loc la altul nu era deloc mai uşoară decât în anii cei mai aspri ai republicii sovietice socialiste. În utopia lui Cabet, un singur jurnal apare – jurnalul guvernamental – şi existenţa organelor presei libere este absolut interzisă. Se cunoşteau rău utopiile sau se uitaseră şi s-a deplâns prea mult imposibilitatea realizării lor. La drept vorbind, ele apar mult mai uşor realizabile decât se credea altădată. Şi noi ne găsim, acum, înaintea unei probleme cu totul altfel, îngrijorătoare: Cum să evităm realizarea lor definitivă? Bolşevicii se consideră, la noi, ca utopişti, îndepărtaţi de legile vieţii reale, iar „constituţional democraţii" ca realişti. Experienţa vieţii ne arată contrariul. Constituţional democraţi sunt cei care au fost utopişti şi fantezişti. Ei au visat o constituţie juridică în Rusia, au visat drepturile şi libertăţile omului şi ale cetăţeanului în condiţiile vieţii ruse. Visuri nebune, utopii de necrezut. Bolşevicii s-au arătat adevăraţii realişti; ei au realizat ceea ce era mai uşor; au lucrat în sensul celei mai mici rezistenţe;

au fost minimalişti şi nu maximalişti. Ei s-au adaptat cât de bine s-a putut intereselor şi instinctelor maselor, tradiţiilor ruse.

Utopiile sunt realizabile; ele sunt mai mult decât ceea ce apărea ca o „politică de realism" şi nu era decât un calcul raţionalist de om de cabinet. Viaţa merge spre utopii şi, poate, un secol nou începe, un secol în care intelectualii şi clasa cultivată vor visa la mijloacele de a evita utopiile şi a se întoarce la o societate nu utopică, la o societate mai puţin „perfectă" şi mai liberă. De acum înainte nu se va mai visa la socialism, cum o făcea toată lumea la noi, şi nu numai socialiştii. Căci liberalul rus credea, de asemenea, că nimic nu era superior socialismului dar că, din nefericire, socialismul nu era realizabil şi că el însuşi nu a atins un grad de eroism suficient pentru a putea realiza un ideal aşa de înalt. Acum se va visa la un nou regim, nu perfect, ci imperfect, adică la un regim mai liber.

Se pare că libertatea este legată de imperfecţiune, de dreptul la imperfecţiune. Socialismul este tipul societăţii autoritare şi, în aceasta, el se aseamănă societăţii şi statului teocratic. Leontiev, care prevăzuse triumful revoluţiei în Rusia, al revoluţiei tocmai bolşevice, şi care o prezisese, afirma cu o uimitoare intuiţie că socialismul ar avea nevoie să utilizeze tradiţiile seculare de supunere şi vechile instincte de ascultare. El ştia că socialismul va fi cimentat nu cu apă de trandafiri, ci cu sânge omenesc. El a fost, în aceasta, cu mult superior majorităţii ruşilor, care, timp de un secol, visaseră la idila socialistă şi îşi imaginaseră că socialismul era liberatea. Dar nu, trebuie să alegem: ori socialismul ori libertatea spiritului, libertatea conştiinţei omeneşti. Dostoievski înţelegea aceasta genial. Socialismul instaurează „o societate de ordin sacru"; această societate rămâne, aşa că nu mai este loc pentru nimic „laic", pentru nimic liber, pentru nici o alegere, adică pentru liberul joc al forţelor omeneşti.

Socialismul vrea omul întreg în puterea sa, nu numai corpul, ci şi sufletul. El atentează la adâncimea cea mai intimă şi mai misterioasă a sufletului omenesc. Pretenţiile sale cu privire la aceasta sunt o imitaţie a celor ale Bisericii. Singură Biserica, într-adevăr, pretinde puterea asupra sufletului omenesc şi ia asupra ei călăuzirea sufletelor. Niciodată statul nu aspiră la puterea asupra sufletului omenesc, el este conştient de limitele puterii sale. Fondul spiritului omenesc rămâne impenetrabil statului. Statul cel mai despotic nu pretinde deloc ca sufletele să i se abandoneze în fondul lor cel mai sacru. Statul aruncă în închisoare şi condamnă la

moarte, dar nu pretinde supunere spirituală. Statul laic, statul secular nu putea pretinde aceasta; însă statul teocratic o pretindea, el care emitea pretenţii universale, care se credea investit cu privilegiile sacre ale Bisericii. Socialismul comuniştilor emite aceeaşi pretenţie, sub forma unui extremism de necrezut. El vrea să dreseze sufletele după mecanică, să le disciplineze aşa încât să se simtă bine în furnicarul omenesc, ca ele să îndrăgească viaţa cazărmilor şi să renunţe la libertatea spiritului. Socialismul vrea să crească copii fericiţi, ignoranţi faţă de păcat. Creştinismul ţine, înainte de orice, la libertatea spiritului omenesc şi, prin urmare, nu admite posibilitatea unui dresaj mecanic al sufletelor pentru paradisul terestru. El lasă Antihristului grija de a o face.

Socialismul are dreptate când plasează obiectul substanţial al voinţei populare deasupra acesteia, deasupra expresiei formale a ei. Dacă există o substanţă calitativă oarecare a voinţei populare şi un scop superior în viaţa unui popor, această substanţă şi acest scop trebuie puse desupra voinţei poporului însuşi, luată în simpla ei expresie formală. Atunci relativismul este învins şi un scop valabil este propus. Acest scop, demn de eforturi, căruia voinţa poporului îi este supusă, trebuie pus deasupra voinţei populare însăşi şi chiar viaţa socială trebuie să-i fie supusă. Numai viaţa spirituală poate fi un scop pentru viaţă şi singură realitatea divină poate face realitatea vieţii. Prin urmare, scopurile spirituale ale religiei trebuie puse la temelia societăţilor omeneşti şi deasupra oricărei autoafirmări a voinţei omeneşti. Libertatea omului, libertatea spiritului, nu poate fi salvată decât dacă se recunosc aceste scopuri spirituale ale religiei şi dacă ne supunem voinţei divine,fiindcă stricăciunea omenească şi arbitrariul distrug libertatea omului. Este îngrozitor pentru om să cadă în robia exclusivă a voinţei şi arbitrariului omenesc, sub dominarea maselor omeneşti, care nu sunt subordonate niciunui adevăr. Astfel se pune problema inevitabilei delimitări a autocraţiei democratice, ca şi a oricărei autocraţii omeneşti, chiar a autocraţiei monarhiste. Socialismul reprezintă criza umanismului, criza autoafirmării omeneşti, formulată în democraţie. Socialismul trece deja la o altă esenţă, la o colectivitate neumană în numele căreia tot ceea ce este omenesc este sacrificat. Marx este un antiumanist. Autoafirmarea omenească se transformă la el în negarea omului. Democraţia este încă umanitară; socialismul este deja dincolo de umanism. El este o reacţia contra Istoriei moderne şi o întoarecere la Evul Mediu, dar în numele unui alt Dumnezeu. Noul Ev Mediu trebuie să semene vechiului, el va

avea teocraţia sa pe dos. Dar când domnia umanităţii se isprăveşte – domnia umanismului lumesc – atunci se descoperă prăpastii contrare. Statul socialist se aseamănă teocraţiei, el are pretenţii teocratice pentru că este o satano-creaţie. Societatea, colectiviatea socială devine în el un despot absolut, mai de temut decât anticii despoţi ai Asiriei şi Persiei.

III

Vladimir Soloviov zicea că pentru a învinge socialismul ar trebui să fie limpezit adevărul lui. Nu se poate lupta contra socialismului cu „idei burgheze" şi nu i se poate opune societatea capitalistă burgheză şi democratică a secolelor al XIX-lea şi al XX-lea. Societatea burgheză a născut socialismul, ea ne-a dus la acesta. Socialismul este carnea cărnii şi sângele sângelui capitalismului. Ele se găsesc pe unul şi acelaşi teren; este unul şi acelaşi spirit sau, mai bine, o singură şi aceeaşi negare a spiritului care le însufleţeşte. Socialismul a moştenit ateismul societăţii burgheze şi capitaliste al secolului al XIX-lea, cea mai ateistă – într-adevăr – pe care a cunoscut-o istoria vreodată. Legătura omului cu omul şi a omului cu natura materială era deja falsificată. Este economismul civilizaţiei secolului al XIX-lea care, denaturând organizarea ierarhică a societăţii, a născut materialismul economic, care este un reflex exact al stării reale a civilizaţiei din secolul al XIX-lea. Atunci, într-adevăr, viaţa spirituală nu era decât un epifenomen, o adaptare ideologică la lucrurile pământeşti. Adoraţia lui Mammon în locul lui Dumnezeu este proprie capitalismului şi, deopotrivă, şi socialismului. Socialismul nu este o utopie sau un vis; este o reală ameninţare şi un avertisment pentru popoarele creştine, pentru a le aduce aminte cu străşnicie că nu au executat testamentul lui Hristos, ci au devenit eretici. Se dă uneori un temei capitalismului, zicând că natura omenească este păcătoasă şi că păcatul nu poate fi dezrădăcinat prin forţă, în timp ce esenţa socialismului este să presupună că natura este bună. Dar se uită că poate suna ora istorică în care răul naturii omeneşti, adică tocmai păcatul pe care îl aduce cu ea va lua o formă nouă. Este natura păcătoasă care naşte socialismul. Capitalismul, ca o categorie spirituală şi etică, a apărut pentru că natura omnească este supusă răului. Socialismul apare pentru aceeaşi raţiune. Apostazia credinţei sale creştine, părăsirea

principiilor și scopurilor spirituale ale vieții, trebuie, în mod necesar, să sfârșească după stadiul capitalismului, în stadiul socialismului, sau atunci trebuie să se înceapă să se realizeze efetiv creștinismul și a ne întoarce la viața spirituală, să restabilim armonia ierarhică și normală a vieții, să subordonăm economicul spiritualului, să așezăm politicul în limitele care îi sunt hotărâte.

Socialismul pretinde că ar conține o substanță și un scop și chiar o substanță adevărată și un scop just. El se distinge prin aceasta de democrație, care este deschisă tuturor substanțelor și scopurilor. Substanța socialistă a vieții și scopul socialist al ei sunt de natură a provoca o stare de fanatism printre adepții acestei doctrine. Care sunt însă această substanță și acest scop? O ficțiune. Socialismul este tot așa de lipsit de substanță și tot așa de puțin ontologic ca și democrația. Ce trebuie considerat la el ca substanță și scop al vieții, adică ce nu sunt simple mijloace și instrumente ale vieții, fără a constitui, totuși, scopuri ce s-ar găsi în afară de socialismul însuși? Socializarea mijloacelor de producție nu este cu adevărat scopul și substanța vieții. Nu veți găsi nimic în economie care să aibă legătură cu scopurile și nu cu mijloacele vieții. Egalitatea economică nu este scopul vieții și nici munca materială organizată și productivă divinizată de socialism. Divinizarea socialistă a muncii materiale, în disprețul valorilor calitative, provine din uitarea scopului și a sensului vieții. Dacă socialismul are atâta importanță în epoca noastră este pentru că scopurile vieții omenești s-au întunecat, au fost definitiv înlocuite cu mijloacele vieții. Această întunecare se produsese deja de mai înainte în civilizația burgheză a secolului al XIX-lea, în factorul economic al acestui secol în care organizarea exterioară a vieții absorbea totul. Nu există substanță spirituală nici în socialism, nici în democrație. Și, într-adevăr, nu se poate căuta substanța și scopul vieții decât în realitatea spirituală, în cultura spirituală. Această substanță și scop pot fi numai de ordin spiritual. Acestea nu pot fi de ordin social, nu se pot concepe sub forme politice și economice. Nici o ideologie socială și politică nu dobândește o substanță adevărată dacă ea nu o descoperă în viața spirituală, în subordonarea tuturor formelor sociale și politice unui scop spiritual.

Substanța socialismului este numai aparentă. Prin dialectica sa fatală socialismul nu face decât să manifeste lipsa oricărei substanțe spirituale în civilizația contemporană. „Ideea“ proletariatului, în numele căruia curge atâta sânge, care își atrage un devotament așa de fanatic,

apare ca o idee lipsită de substanţă. Ea vorbeşte de mijloacele vieţii, dar nu spune nimic despre viaţa însăşi. Socialismul este neputincois să parvină până la scopurile vieţii. Jalnica vorbărie despre sufletul proletar nou şi despre cultura proletară nouă creează oarecum un sentiment de jenă la socialişti înşişi. Nu există nici un indiciu de naştere a unui suflet nou; acesta rămâne sufletul vechi al bătrânului Adam plin de lăcomie, invidie, turbare şi spirit de răzbunare. Este nou în acest suflet numai faptul că sentimentul păcatului s-a tocit şi că penitenţa i-a devenit mai grea. Nu există nici un indiciu al unei culturi proletare noi. Socialismul trăieşte pe spatele culturii burgheze şi-şi ia hrana sa mintală din materialismul „luminilor" burgheze. Este ceva nou în socialism, este apariţia unei colectivităţi neumane, a unui nou Leviathan. Dar, în această colectivitate sinistră, în acest monstru îngrozitor pier toate scopurile şi toată substanţa vieţii, orice cultură spirituală se şterge; un astfel de monstru nu cuprinde un suflet omenesc nou, căci nu-l conţine deloc. Dialectica interioară a democraţiei şi socialismului ne arată că nu s-ar putea recunoaşte o voinţă a poporului substanţială şi justă, prin mijlocul simplelor semne exterioare, sociale şi politice. Nu există deloc voinţă justă, în afară de justiţia voinţei, în afară de sfinţenia chiar a voinţei. Este indispensabil a atinge real justul, a câştiga victorii asupra păcatului, a primi o iluminare şi a suferi o transfigurare, pentru ca voinţa umană, voinţa populară să poată realiza o viaţă justă şi viaţa să se formeze în Adevăr. Nu se poate înlocui transfigurarea reală prin nici un semn extern, prin nici un simulacru. Schimbarea formei nu este de un ajutor eficace. Sub veşmântul burghez sau socialist se poate adăposti aceeaşi substanţă sau, mai degrabă, aceeaşi lipsă de substanţă. Înaintea oricărei societăţi, a oricărui popor, este o problemă religioasă care se pune mai întâi, căci iluminarea şi transfigurarea voinţei, faptul de a o supune obiectelor divine, este o problemă de religie şi nu de politică socială. Toate problemele sociale şi politice trebuie să fie subordonate acestei probleme religioase.

Substanţa vieţii nu poate fi decât o substanţă religioasă. Este pătrunderea în viaţa lui Dumnezeu, adică în Fiinţa adevărată. Voinţa poporului, voinţa proletariatului este o voinţă păcătoasă care ţine de nonfiinţă şi nu poate crea decât la fel.

Această voinţă trebuie să se încline înaintea voinţei supreme, a voinţei sfinte, a voinţei lui Dumnezeu. Abia atunci ea realizează fiinţa. Suveranitatea aparţine nu poporului sau proletariatului, ci lui Dumnezeu,

adică Adevărului însuşi. Şi, în viaţa unei societăţi, a unui stat, este voinţa lui Dumnezeu şi nu a noastră cea pe care trebuie s-o căutăm. Această teză trebuie susţinută nu numai contra „stângii“ democratice sau socialiste, ci, deopotrivă, şi contra „dreptei“ monarhiste. Nu se poate opune democraţiei expresia forţată a voinţei omeneşti de către grupuri privilegiate ale umanităţii. Problema iluminării şi transfigurării spirituale, a întâlnirii voinţei lui Dumnezeu şi a adevărului lui Dumnezeu nu este numai o problemă personală, care se pune fiecărui suflet individual, este, de asemenea, o problemă socială, istorică, pusă popoarelor întregi. Forţele spirituale, energiile divine lucrează nu numai asupra sufletului fiecăruia, ci, deopotrivă, asupra sufletului societăţii, asupra popoarelor, asupra întregii istorii. Nu este vorba de perfecţiunea individuală, ci de transformările şi descoperirile spirituale în viaţa societăţilor şi popoarelor, în destinele istorice. Individul şi societatea nu pot fi despărţiţi şi izolaţi unul de altul. Ajungem, astfel, să punem problema teocraţiei. Problema pusă de noi poate găsi o soluţie într-o societate de tip teocratic?

IV

Democraţia întâi, socialismul apoi, au pătruns victorios în viaţa societăţilor europene pentru că vechile societăţi teocratice erau descompuse în interiorul lor. Proces fatal. Aşa este destinul. Este în lungul aceluiaşi drum ca omenirea să treacă de la teocraţie la socialism. Eşecul şi imposibilitatea de a realiza teocraţia au dus fatal la experienţa democratică şi la experienţa socialistă. Astfel s-au desfăşurat, una după alta, înfrângerile istorice şi cauza înfrângerilor a fost totdeauna aceeaşi: transfigurarea reală a vieţii înlocuită de semne exterioare şi formale, fie că societatea era teocratic sacrală, fie că era scolastic sacrală. Teocraţia era conştient simbolistă, în timp ce socialismul este conştient realist. Dar, şi în una şi în celălalt, nu sunt decât semenele armoniei perfecte urmărite care sunt atinse; ea nu este atinsă decât în aparenţă. Şi teocraţiile vechi (domnia socială a Papalităţii în occident, a Sfântului Imperiu în orient) au suferit o înfrângere şi s-au descompus pentru că împărăţia lui Dumnezeu pe pământ nu a fost atinsă de ele în realitate; ea nu a fost decât exterior simbolizată, manifestată prin semne. Statul teocratic, pierzând din ce în ce substanţa sa sacră, a degenerat, puţin câte puţin, într-un simulacru de

împărăție a lui Dumnezeu aici, pe pământ. Scopul teocratic al Evului Mediu este una dintre concepțiile sublime ale Istoriei. Dar libertatea spiritului omenesc, consimțind voluntar la realizarea împărăției lui Hristos pe pământ, nu a fost luată în considerație. Împărăția lui Dumnezeu nu poate fi realizată prin forță. Încercările libertății au dus omenirea pe drumul democrației. Omul s-a silit să se lămurească pe el însuși prin el însuși, într-un fel autonom; de aici, el a trecut la afirmarea de sine prin sine și această afirmare a sfârșit cu exterminarea omului prin sine însuși, cu autoexterminarea. Aceasta este tragedia Istoriei moderne. Trecerea de la heteronomie la autonomie era inevitabilă. O societate întemeiată pe heteronomie nu poate exista veșnic, conștiința autonomă se va deștepta inevitabil. Autonomia însă nu trebuie să fie decât un drum spre teonomie, spre o stare de suflet superioară, spre libera acceptare a voinței lui Dumnezeu, spre libera subordonare a acesteia. În Istoria modernă autonomia a sfârșit nu la teonomie, ci la anomie. Ori în anomie autonomia se distruge ea însăși, ea devine cea mai rea dintre heteronomii. Este ceea ce observăm, de asemenea, în socialism. În vechea societate teocratică teonomia nu era atinsă. În moderna societate autonomă nu există deloc teonomie și, de aceea, această societate nu are nici o substanță ontologică. Simbolismul teocratic vechi avea – în ciuda a tot – până la un moment oarecare, până la o vârstă oarecare a umanității, o valoare cu adevărat sacră. Vechile societăți erau pline de simbolism sacru. Și aceasta avea o importanță enormă pentru educația și guvernarea popoarelor crștine. În viața popoarelor însă trebuie să sosească momentul când ele vor vrea să treacă de la simbolism la realism, la viața mai reală. Numai că acesta nu va fi realismul mistic și ontologic, realismul iluminării și al transfigurării vieții; va fi realismul empiric și chiar materialist, iluzoriu și nu ontologic. Acest realism nu va avea nici o esență substanțială, el va fi formalist și se va cuprinde în întregime în manifestări exterioare și nu în realizările ființei. Nu există decât un drum conducând la împărăția lui Dumnezeu, la adevărata teocrație: a lucra la realizarea ei efectivă, adică la creația reală a unei vieți spirituale superioare, la iluminarea și transfigurarea omului și universului.

În afară de creația reală a unei vieți spiritual superioară, adică în afară de regenerare, în afară de o naștere spiritual nouă, este imposibil să găsești intrare în vreo societate perfectă sau cultură perfectă. Nu se poate să te mărginești la simbolizarea vieții spiritual superioare, la o simulare perpetuă; trebuie atinsă în realitate. Dar dobândirea reală a vieții spiritual

superioare nu are semne caracteristice prea aparente. De aceea, s-a zis că împărăţia lui Dumnezeu vine într-un fel invizibil. O realizare prea aparentă a împărăţiei lui Dumnezeu este totdeauna suspectă şi comportă ceva neautentic. Nu este întoarcere la vechile teocraţii occidentale sau orientale, căci nu este o întoarcere la manifestările exterioare ale împărăţiei lui Dumnezeu, fără realizarea ei efectivă. Simulacrul „statului creştin" nu ar putea servi de acum la nimic, căci el este cel care a ajuns la faliment, prin experienţa democraţiei şi socialismului. Şi cum să întemeiezi un stat creştin real, o reală societate creştină? Pentru aceasta, o iluminare şi o transfigurare spirituală sunt necesare. Poate catastrofele şi marile încercări ne duc la aceasta. Dar adevăratul stat creştin nu va mai fi un stat. Ceea ce trebuie nu este să răspândim totul în afară, nu este să manifestăm şi să semnificăm o viaţă interioară, ci să cufundăm totul cu adevărat în viaţa spirituală, să revenim în patria spiritului. Este în aceasta o revoluţie mai profundă ca toate acelea pe care revoluţionarii exteriori pot s-o opereze.

Traversăm o criză mondială a tuturor ideologiilor şi a tuturor formelor politicii şi societăţii. Totul pare epuizat deja. În viaţa exterioară nu mai este nimic care să poată inspira popoarele civilizate. Toate vechile formule politice cad în desuetudine. Singur poporul rus a arătat încă în distrugere o enormă energie şi a încercat să realizeze cea mai nebunească dintre utopii. Vechile societăţi se năruiesc, acelea în care urme de sancţiuni teocratice existau încă. Spasmodice încercări de restaurare au loc. Este însă o faptă disperată. Este imposibi de restaurat vechiul stat teocratic, nu este posibilă întoarcerea la el, căci el nu a realizat efectiv adevărul lui Dumnezeu, ci a avut numai aerul că îl realizează prin semne exterioare. Vladimir Soloviov explică căderea Bizanţului prin faptul că el nici nu încercase să realizeze creştinismul în viaţă. S-ar putea zice acelaşi lucru cu oarecare variante şi atenuări despre toate statele teocratice vechi, care purtau în ele germenii ruinii lor. Nu este creştinismul cel care nu a reuşit, ci opera lui Constantin cel Mare, deşi ea a avut o importanţă şi o semnificaţie providenţială. Creştinismul revine – pentru a zice astfel – la starea sa de dinainte de Constantin. Biserica ortodixă rusă este pozitiv întoarsă la această stare. Poate creştinismul este chemat a reveni încă mai mult înapoi, la catacombe şi, de acolo, să cucerească din nou lumea. Este puţină speranţă că noul imperiu al lui Cezar să dorească a fi creştin. Şi nici un simulacru nou de stat creştin nu va sfârşi cu realizări autentice. Intrăm într-o epocă de revelaţii sinistre în care va trebui să trăim realităţi

adevărate. În aceasta se găseşte semnificaţia epocii noastre tragice, lipsite de bucurie. Pesimismul creştin în Istorie îşi valorifică drepturile sale. Trebuie să renunţăm la iluziile mângâietoare ale unui optimism dulceag. Însă acest pesimism relativ nu trebuie să contrarieze efortul nostru către adâncurile vieţii spirituale. Ruina iluziilor exterioare duce la viaţa interioară.

Civilizaţia ateistă şi făţarnică a secolelor al XIX-lea şi al XX-lea îşi sărbătoreşte victoriile, în acelaşi timp însă suferind o criză mortală în principiile sale. Ea a născut războiul mondial – născut din infinita lăcomie a vieţii, proprie civilizaţiei contemporane. Şi războiul mondial va fi fost începutul distrugerii ei. Or, este în zadar că se visează o viaţă paşnic burgheză, o întoarcere la bazele civilizaţiei burgheze a secolului al XIX-lea, închipuită ca utopia unui stat aproape perfect. Catastrofele neauzite, care sunt răboaiele şi revoluţiile, dormeau în principiile acestei civilizaţii şi numai smintiţii mai aspiră la întoarcerea stării sociale care precedă războiul mondial, deşi, la prima vedere, nebunia lor poate părea logică. Tragedia crizei contemporane constă în aceea că nimeni – în sufletul şi conştiinţa sa – nu mai crede în nici o formă politică şi în nici o ideologie socială. Comunismul singur încearcă încă a se menţine cu preţul unei încordări drăceşti a voinţei şi a unui fanatism sângeros. El piere însă sub loviturile mortale pe care le dă el însuşi „ideii" sale. Nu numai monarhiile se prăbuşesc, ci şi democraţiile traversează o criză care te face să te gândeşti la agonie. Vechile concepţii ale statului şi ale economiei naţionale se năruiesc şi societăţile europene intră într-o epocă asemănătoare Evului Mediu de la începuturile lui. Problema democraţiei a încetat să fie o problemă politică pentru a deveni o problemă spirituală şi culturală: problema regenerării spirituale şi a reeducării maselor. Democraţiile au proclamat libertatea alegerii, însă nu se poate să te ţii mult în echilibru pe această liberatate; trebuie să te serveşti de aceasta, trebuie să faci alegerea adevărului, să te supui unui adevăr. Şi toate acestea ne conduc mai departe decât democraţia. Singura justificare a democraţiei va fi că este chemată să se biruiască pe ea însăşi. În aceasta zace adevărul ei. Democraţiile contemporane degenerează – după toată evidenţa – şi nu mai inspiră pe nimeni. Încrederea în salvarea prin democraţie nu mai există. Democraţii sunt acei despre care se spune că nu sunt nici calzi nici reci şi că, din cauza aceasta, vor fi vărsaţi din gura lui Dumnezeu. Nu se poate câştiga adevărata viaţă numai prin intermendiul cantităţii. Monarhiştii, cu toată valoarea din trecut a

principiului monarhic însuşi, sunt mişcaţi de sentimente negative şi neputincioase şi, foarte adesea, de ură şi spirit de răzbunare; pentru un prea mare număr dintre ei monarhia nu este decât o armă susceptibilă de a restabili interesele în care ei au fost loviţi. A devenit imposibil de a constrânge popoarele la monarhie prin procedeele de altădată. Popoarele trebuie să o dorească liber pentru ca ea să se poată realiza; dar, în acest caz – dacă va fi restabilită – va fi cu totul nouă.

În viaţa economică, în regimul social, capitalismul se prăbuşeşte îngrozit de otrăvurile mortale pe care el însuşi le-a produs. Nu se poate reveni la regimul industrial şi capitalist care era în vigoare înainte de războiul mondial, căci el a născut toate nenorocirile umanităţii. Speranţa însă nu este mai puţin clătinată prin posibilitatea substituirii sistemului capitalist cu sistemul socialist. Nu se mai poate crede în socialism, el a încetat să mai fie un obiect invizibil atins de credinţă; el a devenit un lucru vizibil. Şi – ca lucru vizibil – îndură o criză tot aşa de gravă ca şi a capitalismului; el duce societatea omenească spre o situaţie definitiv închisă. Bazele morale ale muncii, motivele care împing pe oameni să muncească, determină viaţa economică a unui popor. Aceste baze morale ale muncii sunt răsturnate şi foametea ameninţă popoarele. Motivele care sileau pe oameni la muncă în societăţile capitaliste nu mai pot fi restabilite. Nu se vor mai putea constrânge popoarele la disciplina muncii care domnea în societatea capitalistă; sub acest raport, ceva iremediabil a avut loc. În ceea ce priveşte socialismul, nu este nimic care să fie mai puţin vrednic să instituie o nouă disciplină, o nouă temelie morală a muncii. El o divinizează, face din ea un idol şi tot el o descompune complet, distruge chiar această clasă muncitoare în numele căreia este gata să îndeplinească tot felul de violenţe sângeroase. Problema economică, întocmai ca problema politică, devine, pentru umanitatea contemporană, o problemă spirituală, ea nu se rezolvă prin ea însăşi. Restabilirea muncii presupune o renaştere spirituală. Or socialismul se prăbuşeşte în urma capitalismului, nu numai din pricina incapacităţii sale economice, ci şi din pricina stricăciunii sale spirituale. Esenţa satanocratică a socialismului apare. El suferă o înfrângere tot aşa de îngrozitoare ca toate formele vieţii sociale. Şi aceasta va fi înfrângerea supremă, până la adoptarea noului drum. Există un socialism creştin, dar nu trebuie dată prea mare importanţă termenilor; eu sunt gata să mă declar socialist creştin, dar ar însemna să uzăm de un vocabular imperfect. Socialismul creştin nu este adevăratul socialism, ba chiar

adevăratul socialism nu îl poate suferi. Trebuie numit socialism – în sensul riguros al cuvântului – mișcarea care tinde să facă societățile omenești stăpâne pe destinele lor, prin mijloace exterioare, prin violențe materialiste. Astfel, socialismul nu este deloc creștin. El nu face decât să recunoască nedreptatea regimului individualist și capitalist. Marea nenorocire este însă că vechiul socialism creștin nu este decât o mișcare foarte anodină, care nu are nimic radical în principiul său și, prin urmare, influența sa nu poate fi puternică. Creștinismul trebuie să conceapă mai profund problema vieții sociale.

Credința în salvarea politică și socială a umanității se stinge. Noi reglăm socotelile unei serii de veacuri în care mișcarea se efectua dinspre centru, din miezul interior al vieții spre periferie, spre suprafața vieții, spre viața socială exterioară. Și, cu cât viața socială a devenit mai goală și lipsită de substanță, cu atât dictatura vieții sociale asupra vieții generale a umanității a devenit mai puternică. Politica înlănțuie viața omenească ca pe o formație parazitară care îi suge sângele. Cea mai mare parte a vieții politice și sociale a umanității contemporane nu este o reală viață ontologică, ci o viață fictivă, iluzorie. Lupta partidelor, parlamentele, mitingurile, jurnalele, programele și platformele, propaganda și demonstrațiile, lupta pentru putere – toate acestea nu sunt adevărata viață, nu au nici un raport cu esența și scopurile vieții; este greu de pătruns de-a curmezișul tuturor acestora, până la miezul ontologic. O mare reacție sau revoluție trebuie să se producă în lume contra dominării vieții sociale exterioare și a politicii exterioare, în numele unei treceri la viața interioară și spirituală, nu numai personală, ci și suprapersonală, în numele esenței și scopului vieții. Aceasta poate părea celor care se găsesc în prada puterii exteriorului un fel de apel la a părăsi viața. Însă trebuie să alegem: sau viața spirituală este o sublimă realitate și atunci trebuie căutată în ea mai multă viață decât în întreg zgomotul politicii sau ea este ireală și atunci trebuie aruncată ca o minciună.

Când se simte că totul a fost trăit și epuizat, când pământul cedează sub picioarele noastre – cum se întâmplă în zilele noastre – când nu mai este nici o speranță și iluzie, când totul este dezgolit și demascat – împrejurările se pretează la o mișcare religioasă în lume. Acesta este punctul în care suntem și este bine să ne dăm seama. Dostoievski o înțelegea, Vladimir Soloviov de asemenea. Noi încă trebuie s-o înțelegem profund. A înțelege aceste lucruri este în tradiția gândirii ruse. Revoluția rusă ne ajută la aceasta. Revoluția a avut loc în Rusia când democrația

liberală a făcut dovezile neputinței sale și când umanismul istoriei moderne ajunsese la sfârșitul său. Or, un socialism absolut și antiumanist se realizează în revoluția rusă. Poporul rus, în acord cu particularitățile spiritului său, s-a oferit ca jertfă unei experiențe pe care istoria nu o cunoscuse. El a demonstrat rezultatele liminare ale unor idei. Popor apocaliptic, el nu poate realiza o împărăție umanitară mijlocie; el nu poate realiza decât fraternitatea în Hristos sau tovărășia în Antihrist. Dacă nu este fraternitate în Hristos, să domnească atunci tovărășia în Antihrist! Poprul rus a pus această dilemă, cu o putere extraordinară, în fața lumii întregi.

CUPRINS